

Peter Handke

**WUNSCH
LOSES
UNGLÜCK**

Residenz Verlag

Peter Handke

Užas praznine

Naslov originala:

Wunschloses Unglück
1972.

Elektronsko izdanje

„He not busy being born is busy dying”

BOB DYLAN

„Dusk was falling quickly.

It was just after 7 p. m., and the month was October”.

PATRICIA HIGHSMITH „*A Dog’s Ransom*”

U rubrici *Razno* nedeljnog izdanja korušskog glasila „Narodne novine” pojavila se sledeća vest: „U noći između petka i subote izvršila je samoubistvo pedesetjednogodišnja domaćica iz A. (opština G.), uzevši prekomernu dozu tableta za spavanje.”

U međuvremenu je prošlo gotovo sedam nedelja otkako mi je majka umrla. Želeo bih da se latim posla pre nego što se potreba za pisanjem o njoj, onako jaka prilikom sahrane, ponovo ne preobrazi u tupu nemost, poput one u trenutku primanja vesti o samoubistvu. Valja se, dakle, latiti posla: jer potreba za pisanjem o mojoj majci, ma kako se ponekad još neposredno javljala, s druge strane je, opet, tako neodređena da bi se trebalo svojski predati radu kako ne bih - mada bi mi to, iskreno rečeno, odgovaralo - mašinom na hartiji kucao stalno jedno isto slovo. Ali takva terapija kretanjem ne bi mi koristila, samo bi me činila mrtvijim i bezvoljnijim. Isto tako, mogao bih lepo i da otputujem - na putu bi mi ovo nepromišljeno lenstvovanje i dremanje čak manje išlo na živce. Poslednjih nedelja sam i nešto razdražljiviji nego obično; kad je nered, kad vladaju hladnoća i tišina, sa mnom se jedva može razgovarati - saginjem se za svakom vunenom dlačicom i mrvicom hleba na podu. Ponekad se čudim kako stvari koje držim u rukama još davno nisam ispustio: toliko najedanput postajem neosetljiv čim pomislim na to samoubistvo. Ali, uprkos svemu, čeznem za takvim trenucima, jer tuposti tada nestaje, glava se sasvim razbistri. To je olakšanje koje čini da se opet osećam dobro: konačno, nema više dosade, telo ne pruža otpor, nema zamorne odsutnosti, vreme protiče bezbolno.

Najgore u tom trenutku jeste kada vam neko izjavi saučešće, jednim pogledom, ili samo jednom rečju. Odmah skrećete pogled ili mu se zagledate u usne; jer, potrebno vam je osećanje da je to što vi upravo preživljavate drugima neshvatljivo, i da se ne može saopštiti: samo tako taj užas ima smisla i postaje stvaran. Čim se o tome

povede reč, ponovo se dosađujete, i najednom vam opet sve postaje bespredmetno. Ipak, ponekad pričam ljudima, bez smisla, o samoubistvu moje majke i ljutim se kada se oni usude da nešto primete. Tada bih najviše voleo da su odmah skrenuli razgovor i počeli zbog nečeg da me peckaju. Baš kao što je Džems Bond, u svom poslednjem filmu, na pitanje: da li je njegov protivnik, kojeg je upravo bacio preko ograde stepeništa, *mrtav* - odgovorio: „Pa, nadajmo se!”, tako bih i ja, na primer, morao tada da se s olakšanjem nasmejem. Nemam ništa protiv viceva o umiranju i smrti, naprotiv, pritom se čak dobro osećam.

Trenuci užasa uvek su kratkotrajni; pre je to osećanje nečeg nestvarnog nego baš užas. Posle samo nekoliko časaka sve se opet zatvara i, ukoliko se čovek tada nalazi u društvu, odmah pokušava da se naročito usredsredi na nekog, kao da se prema njemu maločas neučtivo poneo.

Uostalom, otkako sam počeo da pišem, ovi napadi mi izgledaju udaljeni i prošli, verovatno baš zato što pokušavam da ih što tačnije opišem. Opisujući ih, počinjem ih se sve više sećati kao nekog završenog razdoblja iz moga života, a napor da ih se setim i rečima izrazim toliko me zaokuplja da mi i kratki dnevni snovi od prošle nedelje već postaju strani. Katkad sam dobijao upravo „napade”: svakodnevnne predstave, uostalom samo one, godinama, decenijama, iks-puta ponavljane *prve* predstave, razmaknu se iznenada, i tada svest zaboli, toliko je najedanput prazna unutra.

To je sada prošlo, nemam više „napade”. Kada pišem, pišem obavezno o onom što je bilo ranije, o nečem što sam, bar u odnosu na vreme kada pišem, u najbolju ruku već pretrpeo. Ja sam književno - i uopšte - zaposlen, oblikovan i opredmećen u nekakvu mašinu za sećanje i pisanje. I pišem priču o svojoj majci: prvo, zato što o njoj, i kako je do njene smrti došlo, znam, čini mi se, više od nekog stranog novinara koji bi taj zanimljiv slučaj samoubistva rešio, svakako bez većih napora, uz pomoć tabele - religijske, individualnopsihološke ili one o tumačenju snova; zatim, sebe radi, jer oživim ako imam nešto da radim; a, konačno, i stoga što želim od te *dobrovoljne smrti* da načinim - baš kao neki novinar koji stoji po strani, mada na drugi način - jedan slučaj.

Naravno, sva su ova obrazloženja proizvoljna i mogu se zameniti drugima, takođe proizvoljnim. Bilo je i kratkih trenutaka krajnje

nemosti, javljala se potreba da se ona uobliči - oduvek isti povodi da se piše.

Kada sam stigao na pogreb, našao sam u majčinom novčaniku i potvrdu o preporučenoj pošiljci, pod rednim brojem 432. Još u petak uveče, pre nego što je otišla kući i uzela tablete, bila mi je poslala u Frankfurt preporučeno pismo sa testamentom. (Zašto još i: *Hitno?*) U ponedeljak sam bio u toj istoj pošti, da telefoniram. Bilo je to dva i po dana posle njene smrti, i video sam kako pred službenikom na šalteru leži žuti svežanj uputnica za preporučena pisma: u međuvremenu je bilo poslato još devet preporučenih pisama, broj na sledećoj uputnici bio je sada 442; ta slika je toliko ličila na broj kojeg sam se sećao da mi se na prvi pogled smutilo, i za trenutak mi se sve učinilo poništeno. Želja da to nekom ispričam uistinu me je oraspoložila. Bio je tako vedar dan; sneg; jeli smo supu sa knedlama od džigerice; „počelo je tako...”: započnete li, dakle, priču ovako, sve će izgledati kao izmišljeno. Slušaoca ili čitaoca ne smete opteretiti privatnim učešćem nego mu morate ispričati zaista fantastičnu priču.

Počelo je, dakle, tako što je moja majka rođena pre više od pedeset godina u istom onom mestu u kojem je posle i umrla. Sve u okolini što je, u ono vreme, bilo od vrednosti, pripadalo je crkvi ili plemićkim zemljoposjednicima; jedan deo davan je u zakup narodu, uglavnom zanatlijama i siromašnim seljacima. Sveopšta nemaština bila je tako velika da je sitan zemljišni posed još predstavljao pravu retkost. U stvari, još su vladale okolnosti iz vremena pre 1848: upravo su formalno bili ukinuti robovlasnički odnosi. Moj deda - još je živ, danas ima osamdeset šest godina - bio je tesar i uz to obrađivao, zajedno sa svojom ženom, nešto njiva i livada, za koje je plaćao godišnju zakupninu. Slovenačkog je porekla i vanbračno rođen kao, u ono doba, većina dece siromašnih seljaka koji, već davno u polnoj zrelosti, nisu imali sredstava da se žene niti prostora da žive u braku. Majka mu je, međutim, bila kći veoma dobrostojećeg seljaka kod kojeg je njegov otac živeo ne više kao „proizvođač”, nego kao kmet. Tako je njegova majka nekako došla do sredstava za kupovinu malog poseda.

Posle mnogih pokoljenja beskućnih kmetova, sa krštenicama bez potpunih podataka, koji su se rađali i umirali po tuđim odajama ne ostavljajući za sobom gotovo ništa, jer su sahranjivani zajedno sa svojom jedinom imovinom - svečanim odelom, rastao je moj deda kao prvi koji je, u toj sredini, mogao osećati da je zaista kod svoje kuće, da

nije onaj koga trpe samo zbog svakodnevnog korisnog rada.

Pre izvesnog vremena pisalo je u privrednoj rubrici nekih novina, u odbranu ekonomskih zakonitosti zapadnog sveta, da je svojina postvarena sloboda. Za mog dedu - u ono vreme prvog posednika, barem nekretnine - pokazalo se to, uza sve one beskućnike i obespravljene, možda zbilja i tačnim: svest o tome da se nešto može posedovati bila je tako oslobađajuća da se, posle mnogo generacija bez ikakvih htenja, najedanput mogla javiti želja: postati još slobodniji. To je značilo, za mog dedu i njegovu situaciju svakako ispravno: povećati posed.

Istina, početni posed bio je tako mali da ste morali utrošiti gotovo svu svoju radnu snagu samo da biste ga održavali. Tako je častoljubivom sitnom posedniku preostajala jedina mogućnost: štednja.

Moj deda je, dakle, štedeo, sve dok nije, u vreme inflacije dvadesetih godina, ono što je uštedeo opet izgubio. Zatim je ponovo počeo da štedi, i to ne samo slažući preostali novac, već prevashodno smanjujući sopstvene prohteve, ubeđen da su i njegova deca u stanju da se tako avetinjski lišavaju; njegova žena, kao žena, od rođenja nije mogla nikada ni da sanja o nečem drugom.

Štedeo je i dalje, kako bi deca bila *opremljena* za stupanje u brak ili u službu. Da ušteđevinu još pre toga uloži u njihovo *obrazovanje*, na takvu pomisao naravno uopšte nije dolazio, posebno kada je bila u pitanju njegova kći. I u sinovima je još bila toliko ukorenjena vekovna mora siromaha, koji su svuda bili samo u tuđini, da jedan od sinova, upisavši se više slučajno nego planirano u gimnaziju, već posle nekoliko dana nije više mogao izdržati u tuđoj sredini: za jednu noć je peške prešao tih četrdeset kilometara od okružnog grada do kuće, i pred kućom - bila je subota, dan kada su se, po običaju, čistili kuća i dvorište - odmah, bez reči, krenuo da mete dvorište; šum njegove metle, u svitanje, sve je dovoljno objasnio. Kao stolar bio je kasnije veoma vredan, a i zadovoljan.

On i njegov najstariji brat poginuli su, ubrzo zatim, u drugom svetskom ratu. Deda je u međuvremenu dalje štedeo i ušteđevinu, u vreme nezaposlenosti tridesetih godina, ponovo izgubio. Štedeo je, a to je značilo: nije pio i nije pušio, gotovo se uopšte nije kockao. Jedina igra koju je dozvoljavao sebi bila je kartanje nedeljom; pa i novac koji bi tada zaradio - a igrao je toliko oprezno da je gotovo uvek pobeđivao

- bio je takođe prilog štednji; u najboljem slučaju, udelio bi od toga koji novčić deci. Posle rata opet je počeo da štedi i nije prestao ni do dana današnjeg, kao državni penzioner.

Preživeli sin, kao tesar koji zapošljava bar dvadeset radnika, ne mora više da štedi: on ulaže; to ujedno znači da *može* da pije i da se kocka - takav je, čak, red. Nasuprot ocu, koji je celog veka ćutao i svega se odricao, pronašao je ovaj bar neku vrstu jezika, mada se njime koristio samo da, kao opštinski odbornik, zastupa jednu malu, potpuno zaboravljenu partiju, koja sanjari o velikoj budućnosti pomoću velike prošlosti.

Roditi se kao žena, u takvim okolnostima unapred je bilo ubistveno. Međutim, može se to reći i: umirujuće; u svakom slučaju, bez straha za budućnost. Vračare su o crkvenim slavama samo momcima ozbiljno čitale budućnost iz dlana; kod žena je ta budućnost ionako bila samo lakrdija.

Nema tu nikakve slučajnosti, sve je već predviđeno: sitna udvaranja, kikot, kratkotrajna zbunjenost, pa onda prvi put stran, ozbiljan izraz lica, sa kojim već počinjete da uvodite red; onda prva deca, još pomalo i postojite posle prčkanja u kuhinji, ono što kažete od početka se prečuje, a i sami sve manje čujete, pričale sami sa sobom, zatim obolele noge, proširene vene, još malo buncanja u snu, rak na polnim organima, i smrt kojom je, konačno, sudbina ispunjena. Tako su se već zvali i zastanci u jednoj dečjoj igri koju su često igrale devojčice u tom kraju: umoran/iznemogao/bolestan/teško bolestan/mrtav. Moja majka bila je pretposlednje od petoro dece. U školi se pokazala bistrom, učitelji su joj davali najbolja svedočanstva, hvalili su prevashodno njen divni rukopis. A onda su prohujale školske godine. Učenje je bilo obična dečja igra; posle ispunjenog duga školi, kada ste odrasli, ono je postalo nešto nepotrebno. Žene su se sada u kući navikavale na budući domaći život.

Ne osećate strah, osim od utvara u tami i prilikom nevremena; osećate jedino smenjivanje toplote i hladnoće, vlage i suše, ugodnosti i neugodnosti.

Vreme je proticalo između crkvenih slava, šamara zbog tajnog odlaska na igranku, zavisti prema braći, uživanja u pevanju u crkvenom horu. Ono što se inače događalo u svetu, ostajalo je pokriveno velom; nikakve se druge novine nisu čitale osim nedeljnog

biskupijskog lista, a i u njemu je bio samo roman u nastavcima.

Nedeljom: kuvana govedina sa sosom od rena, kartanje, žene smerno čuče kod kuće, porodični snimak zajedno sa prvim radio-aparatom.

Moja majka bila je drska, na snimcima je stajala podbočena, ili bi rukom obgrlila mlađeg brata. Uvek se smejala, kao da i ne ume ništa drugo.

Kiša - sunce, napolju - unutra: ženska osećanja su dosta zavisila od vremena, jer „napolju” je skoro uvek smelo biti samo dvorište, a „unutra” isključivo sopstvena kuća, bez sopstvene sobe. Klima je u ovom kraju nestalna: hladne zime i sparna leta, ali već pri zalasku sunca, ili samo u senci drveta, prolazi vas jeza. Veoma je kišovito; već od početka septembra često je danima vlažna magla pred maleckim prozorima, koje ni dan-danas gotovo ne prave veće; kišne kapi na konopcima za rublje, u pomrčini vam žabe prelaze put, komarci, mušice, noćni leptiri čak i danju, pod svakom cepanicom u šupi za drva crvi i mokrice: od toga ste, dakle, zavisili - ničeg drugog i nije bilo. Retko bez želja i, na neki način, srećni, najčešće: bez želja i pomalo nesrećni.

Nema mogućnosti za upoređenje sa nekim drugim oblikom života: više možda i nema bilo kakve potrebe za tim.

Sve je počelo time što se, iznenada mojoj majci nešto prohtelo: htela je da uči, jer je, još kao dete, osetila u učenju nešto od sebe same. Bilo je to kao kad se kaže: „Osećam sebe”. Prvi put - želja, koja je zatim izgovarana, uvek iznova, i najzad postala fiks-ideja. Majka mi je pričala da je „prosila” od dede nešto malo škole. To, međutim, nije dolazilo u obzir: odmahivanje rukom bilo je dovoljno da se stvar okonča. Samo mali znak rukom, to se ne može ni zamisliti. Postojalo je u narodu neko nasleđeno poštovanje prema svršenom činu: trudnoći, ratu, državi, narodnim običajima, smrti. Kada je moja majka, u svojoj petnaestoj ili šesnaestoj godini, jednostavno pobešla od kuće da u jednom hotelu na jezeru uči za kuvaricu, deda je popustio, *pošto je ionako već bila otišla*; osim toga, u kuhinji i nije imalo bogzna šta da se nauči.

Međutim, više nije bilo druge mogućnosti: sudopera, sobarica, pomoćna kuvarica, glavna kuvarica. „Uvek će se jesti.” Na snimcima ona - zajapurena lica, sjajnih obraza, naslonjena na sramežljive, ozbiljne prijateljice, koje je vukla za sobom; samouverena, vedra: „Ne

može ništa više da mi se dogodi!"; otvoreno, neizmerno uživanje u druženju.

Život u gradu: kratke letnje haljinice, cipele sa visokim potpeticama, vodena ondulacija i „klipsevi” na ušima, bezbrižna ljubav prema životu. Čak i boravak u inostranstvu!: na Švarcvaldu, kao sobarica, puno *udvarača*, uslišen *nijedan!* Izlasci, igranke, provodi, veselje: na taj način je savlađivala strah od seksa; „a i nije mi se dopadao nijedan”. Rad, zadovoljstvo; srce se stegne, srcu lakne, Hitlerov glas preko radija bio je prijatan. Čežnja za zavičajem onih koji sebi ne mogu ništa da priušte: ponovo u hotelu na jezeru, „sad već vodim knjigovodstvo”, pohvalna svedočanstva: „Gospođica... pokazala se... domišljatom, brzo shvata. Njena marljivost i iskrena, vesela priroda čine da nam teško pada... Ona napušta našu kuću na sopstvenu želju.” Putovanje brodom, noći provedene u plesu, ni traga od umora.

Desetog aprila 1938: nemačko Da! „U 16 časova i 15 minuta, pošto se pobednički provozao ulicama Klagenfurta, zakoračio je Firer uz zvuke Badenvajlerskog marša. Klicanju masa kao da nije bilo granica. Hiljade zastava sa kukastim krstom iz okolnih banjskih mesta i izletišta ogledalo se u već odleđenom Verterskom jezeru. Mašine bivšeg carstva i naši domaći avioni utrkiivali su se s oblacima”.

Preko novinskih oglasa nude se svilene ili obične, papirnate plebicističke značke i zastavice. Fudbaleri se posle utakmice opraštaju od publike propisanim „Zig Hajl”! Na kamionima su postavljeni znaci „D”¹ umesto „A”.² Na radiju: u 6.15 saopštenje zapovesti, 6.35 ideološki proglas, 6.40 gimnastika, 20.00 muzika Riharda Vagnera, do ponoći zabavni program i plesna muzika Kenigzberške stanice nemačkog radija.

„Ovako treba da izgleda tvoj glasački listić 10. aprila: u veći krug ispod reči *DA* ubeležiti krstić *debelim* crtama.”

Lopovi u povratu, upravo pušteni iz zatvora, sami su priznavali svoja nedela, ubeđujući da su sporne stvari kupili u robnim kućama koje, pošto su bile vlasništvo Jevreja, *sada više ne postoje*.

Saopštenja uz bakljade i komemoracije; zgrade, ukrašene novim državnim simbolima, dobile su *pročelja*, i *pozdravljale* su; šume i planinski vrhovi su se *ukrašavali*; istorijski događaji su seoskom stanovništvu predstavljani kao prirodne pojave.

„Bili smo prilično uzbuđeni”, pričala je majka. Prvi put su se javili

kolektivni doživljaji. Čak je i dosada radnih dana bivala praznično uzbudljiva, „do kasno u noć”. Konačno je sve dotad neshvatljivo i tuđe postalo čvrsto povezano: sredilo se u jedan uzajaman odnos, čak je i onaj otuđeni automatizovani rad postao pun smisla, poput svetkovine. Pokreti koji su pritom izvođeni uklapali su se - time što je svako bio svestan toga da isti pokret istovremeno izvode bezbrojni drugi ljudi - u sportski ritam, i život je tako dobijao oblik u kojem se pojedinac osećao ukinutim, ali ipak slobodnim.

Ritam je postao suštinski: poput rituala. „Opšta korist ispred lične koristi, zajednička volja ispred samovolje”. Tako je čovek svuda bivao kod kuće, nije više bilo čežnje za domovinom. Na poledini snimaka mnoge adrese, prvi put je nabavljena (ili možda poklonjena?) beležnica: najednom imate toliko poznanika da se može dogoditi da nešto i *zaboravite*. Uvek je htela da se nečim ponosi; kako je sada svaki čin bivao nekako važan, postala je zaista ponosna, ne zbog nečeg određenog, već tako, ponosna uopšte, u ponašanju, u ispoljavanju konačno stečenog osećanja za život; i toga neodređenog ponosa nije htela više da se odrekne.

Za politiku se još uvek nije interesovala: ono što se tako upadljivo odigravalo bilo je za nju sve drugo - zabava pod maskama, „Ufne” nedeljne filmske novosti („Veliki pregled najvažnijih događaja - dve nedelje u reči i slici!”), svetovni crkveni praznik. „Politika” je bila ipak nešto nematerijalno, apstraktno, znači: ni maskenbal, ni kolo, ni orkestar u narodnim nošnjama; u svakom slučaju - ništa *vidljivo*. Kud god bacite pogled, raskošno slavlje, a „politika”: šta je to? - reč koja nije pojam, jer vam je ulivena u glavu još iz udžbenika, kao svi politički pojmovi, bez ikakve veze sa nečim opipljivim, stvarnim, samo kao podsetnica ili, ako je nacrtana, onda kao simbol bez ljudskog lika: ugnjetavanje kao lanac ili potpetica na čizmi, sloboda kao planinski vrh, privredni sistem kao fabrički dimnjak koji se umirujuće puši, i kao lula u praznično veče, a društveni sistem kao lestvice - „car-kralj-plemić / građanin-seljak-tkač / stolar-prosjak-grobar”: igra koja se, uostalom, mogla potpuno izvoditi samo u seljačkim, stolarskim i tkačkim porodicama sa mnogo dece.

To vreme pomoglo je mojoj majci da izađe iz sebe i postane samostalna. Zauzela je odlučan stav, nestalo je i poslednjeg straha od fizičkog dodira: sada ima nakrivljen šeširić, jer je neki momak priljubio glavu uz njenu, a ona se zadovoljno smeška u kameru.

(Fikcija je da snimci uopšte mogu nešto takvo da „saopšte”. Ali nije li, ionako, svako izražavanje rečima, čak i onoga što se uistinu dogodilo, manje ili više fiktivno? *Manje*, ukoliko se zadovoljimo samo saopštavanjem; *više*, ukoliko pokušamo da se što preciznije izrazimo. I što više izmišljamo, to će pre, možda, priča postati i nekom drugom zanimljiva, jer mi pre možemo da se poistovetimo sa nečim što je uobličeno rečima nego sa prosto saopštenom činjenicom, zar ne? - Da li otuda potreba za poezijom? „Zadihanost na rečnoj obali”, tako se na jednom mestu izražava Tomas Bernhard.)

Rat - niz saopštenja o uspesima najavljenim gromoglasnom muzikom iz okruglog, tkaninom presvučenog zvučnika narodnog prijemnika, koji svetluca u zabačenom budžaku još je u čoveku pojačavao osećanje samoga sebe time što je „uvećavao neizvesnost svih ostalih okolnosti” (Klauzevic) i činio da ono svakodnevno što se ranije samo po sebi podrazumevalo, postane neočekivano i puno napetosti. Za moju majku to nije bila ona strašna mora iz ranih godina detinjstva, koja utiče na stvaranje budućeg sveta osećanja - kao što je to rat, kasnije, bio za mene - već, pre svega, doživljaj jednog neviđenog sveta koji se dotad, u najboljem slučaju, viđao samo u prospektima. Novo osećanje za rastojanja, za ono što je bilo *ranije*, u *miru*, a pre svega za one pojedince koji su, inače, igrali samo uloge nevažnih drugova, partnera za ples i kolega. Prvi put i porodično osećanje: „Dragi brate...! Gledam na karti gde bi ti sada mogao biti... Tvoja sestra...”

Tako i prva ljubav: sa Nemcem, drugom - partijcem, u civilu je bio bankarski službenik, a sada, kao vojni blagajnik, pomalo nešto posebno - i, uskoro, ona je već u drugom stanju. Bio je oženjen, volela ga je, veoma, mogli su da joj pričaju o njemu što god hoće. Predstavila ga je roditeljima, odlazila s njim na izlete u okolinu, pravila mu društvo u njegovoj vojničkoj usamljenosti.

„Bio je tako pažljiv prema meni, a nisam ga se ni plašila kao drugih muškaraca.” On je odlučivao, ona na to pristajala. Jednom joj je poklonio nešto: parfem. Pozajmio joj je i radio za njenu sobu, a kasnije ga opet odneo. „Tada” je on još čitao, i čitali su zajedno knjigu koja se zvala „Kraj kamina”. Na jednom izletu u planinu, dok su malo trčali nizbrdo, omakao se mojoj majci vetar, i moj otac ju je prekorio; kasnije se i njemu samom izmigoljio prdež, a on se nakašljao. Previjala se od smeha kada mi je posle o tome pričala, i zajedljivo se

kikotala, ipak nečiste savesti, jer je upravo ogovarala svoju jedinu ljubav. Uveseljavalu ju je što je nekada nekog, i to baš takvog, volela. Bio je niži od nje, mnogo stariji, gotovo ćelav, išla je pored njega u cipelama bez potpetica, stalno menjajući korak ne bi li ga podesila njegovom, okačena o odbojnu ruku iz koje bi uvek ponovo iskliznula; jedan neskladan, smešan par a, uprkos tome, čeznula je, i posle dvadeset godina, da opet prema nekom oseća nešto takvo, kao što je nekad, prema bednim uputstvima Knigea³ osećala prema toj bankarskoj kreaturi. Ali više nije postojao *drugi*: životne okolnosti su je naučile da ljubav mora ostati fiksirana za jedan nezamenljiv, nenadoknativ predmet.

Oca sam prvi put video posle mature; uoči ugovorenog vremena slučajno mi je došao u susret na ulici: savijen komadić papira na nosu izgorelom od sunca, na nogama sandale, škotski ovčar na kaišu. U malom kafeu njenog rodnog mesta susreo se zatim sa svojom bivšom dragom: majka je uzbuđena, otac smeten; stajao sam podalje, kraj muzičkog automata, i pustio „Devil in Disguise” Elvisa Prislija. Zakoniti muž je sve to nanjušio; međutim, poslao je samo najmlađeg sina u kafe, kao signal. Dete je kupilo sladoled, zatim stalo pored majke i stranca i, s vremena na vreme, uvek istim rečima pitalo je kada će već jednom da ide kući. Moj otac je pričvrstio okvir naočara za sunce na druge naočari, povremeno se obraćao psu, onda je hteo „već jednom” da plati. „Ne, ne, ja častim”, govorio je, dok je i majka iz torbice vadila novčanik. Sa letovanja smo joj zajedno poslali razglednicu. Svuda gde bismo prenoćili izjavljivao je kako sam ja njegov sin, jer ni u kom slučaju nije hteo da nas smatraju homoseksualcima („sto sedamdeset petima”).⁴ Bio je razočaran u život, sve više usamljen. „Što više poznajem ljude, sve više volim životinje”, govorio je, naravno ne sasvim ozbiljno.

Neposredno pred porođaj udala se moja majka za jednog podoficira nemačkog Vermahta, čoveka koji ju je već dugo *obožavao* i kome, uz to, nije smetalo što je od drugog dobila dete. „Ona, ili nijedna!” pomislio je na prvi pogled, i odmah se opkladio sa drugarima da će je imati, odnosno da će ga ona hteti. Bio joj je odvratn, ali pobedilo je osećanje dužnosti (detetu je valjalo naći oca): prvi put je postala plašljiva, osmeh joj se pomalo gasio. Osim toga, laskalo joj je to što je neko baš nju sebi uvrteo u glavu. „Mislila sam, ionako će poginuti u ratu”, pričala je. „A posle sam se, ipak, najedanput uplašila za njega.”

U svakom slučaju, sada je imala pravo na bračni zajam. Sa detetom je oputovala u Berlin, muževljevim roditeljima. Trpeli su je. Pale su već i prve bombe, vratila se, opšte poznata priča, ponovo se smejala, pritom bi često podvrisnula da se čovek uplaši.

Muža je zaboravila, privijala je dete uza se tako čvrsto da bi zaplakalo, zavlčila se u kuću, gde su svi, posle pogibije braće, teško shvatajući, izbegavali da se pogledaju. Zar se ništa više neće dogoditi? Je li sve već prošlo? Zadušnice, dečje bolesti, navučene zavese, dopisivanje sa starim poznanicima iz onih neopterećenih dana, da budeš korisna u kuhinji i na njivi odakle svaki čas trčiš da položiš dete u hladovinu; onda sirene za uzbunu, već i na njivi, jurnjava stanovništva u stenovite pećine predviđene za protivavionska skloništa, prvi krater od bombe u selu - kasnije igralište i jama za đubre.

Upravo su najvedriji dani bivali avetinjski, a okolina, u večnom svakodnevnom kruženju izlučena znojem iz strašnih dečjih snova, i postavši time prisno poznata, ponovo bi povilenila kao neuhvatljiva sablast.

Dok se sve to dešavalo, moja majka je stajala tu, zabezegnuta. Nije postala plašljiva, u najboljem slučaju bi jednom, zaražena opštim užasom, za časak prsnula u smeh dok bi se, istovremeno, zastidela što joj je telo nenadano postalo, tako bez ustručavanja, slobodno. „Zar te nije stid?” ili „Stidi se!” bila je stalno čitana lekcija još malo, a pogotovo poodrasloj devojčici. Ispoljavanje sopstvenog ženinog života smatralo se, u ovom kraju seoskokatoličkih nazora, u svakom slučaju drskim i neobuzdanim; pogledi iskosa, dotle da stid nije više samo komično podražavanje nego hlađenje onih najdubljih, najiskonskijih osećanja. „Žensko rumenilo”, čak i u radosti, jer se te radosti treba stideti; u tuzi ne bledite, nego pocrvenite i, umesto da vam grunu suze, obliva vas znoj. U gradu je moja majka već bila poverovala da je pronašla način života koji joj malko odgovara, u kome se svakako dobro oseća - no sada je uvidela da se način života ostalih ljudi, isključujući svaku drugu mogućnost, pokazuje i kao jedina spasonosna životna *sadržina*. Kada je govorila o sebi počinjući iskaznom rečenicom - jednim pogledom bi je ućutkali. Životna radost, poneki plesni korak pri radu, pevušenje nekog šlagera, bili su samo ludorije, pa su uskoro i vama pošto se niko u to nije mešao i ostajali ste pritom sami - izgledali takve. Drugi su živeli svoj život kao primer:

jeli su malo da bi dali primer, začutili bi jedni pred drugima da bi dali primer, išli na ispovest samo da bi onoga koji je ostao kod kuće podsetili na njegove grehe.

Tako su ljudi izgladnjivani. Svaki najmanji pokušaj da se nešto objasni bio je samo nabusito odgovaranje. Osećali ste se slobodni - ali to niste mogli ispoljiti. Drugi su, istina, bili deca; ali postajali ste potišteni upravo kada vas deca tako prekorno gledaju.

Neposredno po završetku rata pade mojoj majci na pamet muž i, mada je niko nije priželjkivao, oputovala je opet u Berlin. I muž je bio zaboravio da je jednom, kladeći se, bio na nju nameračio, i živeo sa nekom prijateljicom; uostalom, bio je tada rat.

Međutim, ona je bila povelala dete, i oboje su se, mrzovoljno, držali principa dužnosti.

Podstanari u velikoj sobi u Berlin-Pankovu; muž, vozač tramvaja - pije; konduker u tramvaju - pije; pekar - pije; žena, u međuvremenu sa drugim detetom, uvek iznova odlazi poslodavcu i moli ga da mu još jednom pruži priliku: priča poznata u celom svetu.

U toj bedi izgubila je moja majka bucmaсте seoske obraze i postala zaista elegantna žena. Išla je visoko uzdignute glave, umela je da hoda. Bila je sada došla već dotle da je mogla obući sve što želi, i to joj je lepo stajalo. Nije joj bila potrebna lisica preko ramena. Kada joj se muž, otrežnjen posle pijanstva, kačio oko vrata izjavljujući da je voli, podsmevala mu se bez milosti, sažaljivo. Ništa više nije moglo da joj naudi.

Često su izlazili i bili lep par. Pijan, postajao je *drzak*, pa je morala da bude *stroga* prema njemu. Zatim ju je tukao, jer - šta ona ima njemu da govori kad je on taj koji donosi novac u kuću.

Bez njegovog znanja pobacila je, pletaćom iglom.

Jedno vreme stanovao je kod roditelja, onda su ga poslali natrag, k njoj. Sećanja iz detinjstva: sveži hleb koji je ponekad donosio kući, crni hranljivi pum-pernikel,⁵ oko kojeg je mračna soba procvetavala, majčine reči hvale.

U tim sećanjima ima uopšte više stvari nego ljudi: čigra koja se vrti u pustoj razrušenoj ulici, ovsene pahuljice u kafenoj kašičici, siva žitka kaša u limenoj porciji ruske proizvodnje; od ljudi samo delovi: kosa, obrazi, kvrgavi ožiljci na prstima - majka je od detinjstva imala na kažiprstu ožiljak od posekotine, zarastao u divlje meso, i kad biste išli pored nje čvrsto biste se držali za tu kvrgu.

Nije, dakle, postala ništa, a nije ni moglo od nje nešto više da postane - to joj nije trebalo čak ni predočavati. Već tada je govorila o „onim mojim danima”, mada joj je bilo jedva trideset godina. Do tog vremena nije ništa „prihvatala”, sada su životni uslovi postali tako bedni da se prvi put morala urazumiti. Postala je razborita, mada ništa nije razumevala.

Počela je već da uobražava ponešto i, mada je pritom pokušavala i da živi - otuda ono: „Budi razumna!” - javljao bi se odjek razuma: „Ali ja sam već tiha!” Bila je, znači, svrstana, a i sama je naučila da svrstava, na ljude i predmete, mada je tu jedva i bilo nešto što bi trebalo naučiti: ljudi - muž sa kojim se nije moglo razgovarati i deca sa kojom se još nije moglo razgovarati, jedva da su se i računali, a predmeti su ionako stajali na raspolaganju samo u beskrajno malim jedinicama. Zato je morala da postane sitničava i čuvarena: nedeljne cipele nisi smeo nositi ostalim danima, odeću za izlaske morao si odmah po povratku kući opet staviti na vešalicu, mreža za kupovine nije tu da se njom igra, vrući hleb tek za sutra. (Pa i moj sat, dobijen kasnije povodom krizmanja, bio je odmah posle obreda sklonjen.)

U svojoj bespomoćnosti držala se uspravno, i postala je pritom viša od sebe same. Postala je povredljiva i prikrivala to strašljivim, prenapregnutim dostojanstvom iz kojeg se pri najmanjoj uvredi odmah panično javljalo bespomoćno lice. Bilo je sasvim lako poniziti je.

Kao i njen otac, verovala je da ne sme sebi ništa da priušti, pa ipak je stalno, uz stidljiv osmeh, molila decu da joj dozvole da lizne njihove slatkiše.

Kod suseda je bila omiljena, divili su joj se, imala je austrijski društvenu, raspevanu narav, *ispravan* čovek, ne onako kaćiperna i nafrakana kao velegrađani - ništa joj niste mogli zameriti. Slagala se i sa Rusima, jer je sa njima mogla da se sporazumeva na slovenačkom. Tada je mnogo pričala, naprosto sve što je znala od zajedničkih reči, tako joj je bivalo lakše.

Nikada, međutim, nije zaželela neku avanturu. Tada bi joj se, po pravilu, prerano nekako steglo srce; bio je to onaj uvek propovedani, u međuvremenu otelovljeni stid. Avanturu je mogla sebi predstaviti još samo kao da neko od nje „nešto traži”; a to bi je uplašilo jer, na kraju krajeva, ona ni od koga nije ništa tražila. Muškarci sa kojima je kasnije rado provodila vreme bili su *kavaljeri*; to što se s njima dobro

osećala bilo joj je dovoljna zamena za nežnost. Ako je neko tu bio samo radi razgovora, odmah se otvarala i postajala gotovo srećna. Nije više dopuštala da joj se iko približi, to bi, onda, moralo da se dogodi uza svu onu opreznost pri kojoj se nekad osećala kao svoj čovek - ali nju je doživljavala još samo u snu.

Postala je neutralno biće, otuđivala se u svakodnevnim tričarijama.

Nije bila usamljena, osećala se, u najboljem slučaju, nekako polovično. Ali nije bilo nikog da je upotpuni. „Mi smo se tako dopunjavali!” pričala je o svom vremenu sa bankarskim činovnikom; to je, izgleda, i ostao njen ideal večne ljubavi.

Posle rata; veliki grad: gradski život kao ranije nije više bio moguć u ovom gradu. Išao si njime uzbrdo i nizbrdo, preko ruševina, da bi skratio put, a ipak si morao redovno da stojiš prilično pozadi u dugim redovima, odgurnut od svojih savremenika, zbijenih kao sardine, koji zure u nebo. Kratak, nesrećan osmeh; skrećeš pogled sa sebe i, kao ostali, zveraš u nebo; pritom si uhvaćen na delu zato što si pokazao istu potrebu kao i ovi drugi, povređen ponos, pokušaji da se ipak još dokažeš, bedni, jer upravo zato možeš biti pobrkan i zamenjen sa drugima: postao si nešto što udara i biva udareno, gura i biva odgurnuto, psuje i biva ispsovano.

Usta, do tada još bar ponekad otvorena - u mladalačkoj zaprepašćenosti (ili u ženskom *pretvaraj-se-kao-da*), u seljačkoj zastrašenosti, na kraju budnog sanjarenja koje je olakšavalo srcu - bila su u tom novom životnom položaju preterano čvrsto stisnuta, kao znak prilagođavanja sveopštoj odlučnosti koja je, pošto nije bilo gotovo ničeg za šta bi se čovek *lično* odlučio, mogla da bude samo obična predstava.

Lice poput maske, ne ukočene, već pokretne maske, promenljiv glas koji, strašljivo se trudeći da ne bude upadljiv, oponaša ne samo drugo narečje nego i strane načine govora - „E, nek vam je nazdravlje!” „Skidaj šape odatle!” „Danas opet ždereš ko ala”; naočito držanje tela: kukovi izbačeni, jedna noga isturena ispred druge. Sve to ne da biste postali drugi čovek, već drugi *tip*: od predratne pojave posleratna pojava, od seoske glupače velegradsko biće, koje je bilo dovoljno opisati sa: *visoka, vitka, crnka*.

Tako opisani kao tip osećali ste se oslobođeni sopstvene prošlosti, jer ste i samog sebe doživljavali samo još onako kao kad vas neki

neznamac prvim pogledom erotično odmerava.

Tako je jedan duševni život, koji nikada nije mogao da bude građanski smiren, postao bar prividno utvrđen, pri čemu je bespomoćno oponašao sistem gradskog odmeravanja u ophođenju sa drugima - svojstven pre svega ženama - gde je neko moj tip, ali ja nisam njegov, ili sam ja njegov, ali on nije moj, ili smo stvoreni jedno za drugo, ili jedno drugo ne možemo da smislimo - gde su, dakle, svi oblici opštenja prihvaćeni kao obavezna pravila već u tolikoj meri da svako *pojedinačno*, malo popustljivije ponašanje prema nekom znači samo izuzetak od tih pravila. „U stvari, on nije bio moj tip”, govorila je, na primer, majka za moga oca. Živeo si, dakle, prema toj teoriji tipova, pri čemu si bio prijatno opredmećen, i nisi patio ni zbog sebe, ni zbog svog porekla, ni zbog svoje možda krljuštaste ličnosti znojavih nogu, niti zbog svakodneвно menjanih uslova za preživljavanje; kao tip, čovečuljak se pomaljao iz svoje unižavajuće usamljenosti i nepovezanosti, gubio se a ipak jednom bar postajao neko, makar samo u prolazu.

Tada ste tumarali tek onako ulicama, podsticani svime kraj čega ste mogli bezbrižno proći, odbijani svime što je zahtevalo zaustavljanje i pritom vas opet opterećivalo samim sobom, kao što su: dugi redovi, veliki most preko Špreje, izlog sa dečjim kolicima. (Opet je sama pobacila, tajno.) Bez mira, da bi ostala mirna; bez odmora, da bi se oslobodila sebe. Moto: „Danas neću ni na šta da mislim, danas hoću da budem samo vesela!”

Na mahove joj je to polazilo za rukom, i sve lično se gubilo u tipičnom. Tada je čak biti tužan značilo samo kratku menu veselosti: „Napuštena, napuštena (ko na ulici delić kamena) o, kako sam usamljena ja”; ludački samouvereno podražavanom melanholijom te novokomponovane narodne pesme davala je svoj udeo opštem, a ujedno i sopstvenom veselju, pri čemu je, na primer, program tekao dalje uz pričanje muških viceva, kada ste mogli s olakšanjem da se smežete, zajedno s ostalima, onom već unapred bezobrazno prigušenom glasom. Kod kuće, dakako, *četiri zida* i sama sa njima; nešto malo oduševljenja još je ostalo, pevušenje, plesni korak pri izuivanju, kratkotrajna želja da iskoči iz kože; ali već se vuče po sobi - od muža ka detetu, od deteta ka mužu, od jedne stvari do druge.

Preračunala bi se svaki put; kod kuće nisu više funkcionisali sitni građanski olakšavajući sistemi jer su životne okolnosti - jednosobni

stan, brige ni o čemu drugom do o svakodnevnom hlebu, oblik razumevanja sa *životnim saputnikom* sveden gotovo samo na nevoljnu mimiku, gestove i neuspele seksualne odnose - bile, štaviše, još predgrađanske. Morali ste da odete iz kuće da biste imali bar nešto od života. Napolju pobednik-tip, u kući slabija polovina, većito poražena. To nije bio nikakav život!

Kad god je posle o tome pričala - a osećala je potrebu da *priča* - često se stresala od gađenja i jada, mada tako bojažljivo da ih se nije otresala već ih samo, zgrožena, ponovo oživljavala.

Iz mog detinjstva ostao je: smešan jecaj u klozetu, šmrktanje, oči crvene kao u zeca. Bila je; postala je; od nje ništa nije postalo.

(Naravno, pomalo je neodređeno ono što je napisano o nekom određenom; ali samo izričito pregledna uopštavanja o mojoj majci, kao o jednoj možda neponovljivoj glavnoj junakinji jedne možda svojevrstne priče, mogu pogoditi i nekoga sem mene samog; puko prepričavanje jednog promenljivog životnog toka sa neočekivanim krajem bila bi prosto besmislica.

Ono opasno u ovim apstrakcijama i težnjama da se nešto izrazi rečima svakako je to što one streme da se osamostale. Tada zaboravljaju ličnost od koje su pošle - lančana reakcija izraza i rečenica, poput slika u snu, književni ritual u kojem život pojedinca dejstvuje samo još kao povod.

Ove dve opasnosti - najpre puko prepričavanje, zatim bezbolno nestajanje neke ličnosti u poetskim rečenicama - usporavaju pisanje jer se plašim da u svakoj rečenici ne izgubim ravnotežu. To važi, dabome, za svako bavljenje književnošću, ali u ovom slučaju posebno, jer su činjenice tako premoćne da tu i nema šta da se izmišlja.

Spočetka sam još i polazio od činjenica, i tražio za njih izraze. Tada sam primetio da sam se tražeći izraze već udaljio od činjenica. Posle toga sam pošao od već raspoloživih izraza, od sveopšteg jezičkog fundusa, umesto od činjenica, i, uz to, odabrao događaje iz majčinog života već predviđene tim formulama - jer samo na jednom netraženom, javnom jeziku mogli bi se iznaći, među svim podacima iz života, koji po sebi ništa ne kazuju, oni koji vape da budu izneti pred javnost.

Upoređujem, dakle, rečenicu po rečenicu, zalihu formula za biografiju jedne žene uopšte sa posebnim životom moje majke; iz usaglašenosti i protivurečnosti proističe, zatim, istinska književna

delatnost. Bitno je jedino da ne ispisujem samo citate; čak i kada su pod znacima navoda, rečenice ni u jednom trenutku ne smeju dovesti dotle da se zaboravi da one govore o nekome ko je, bar za mene, poseban - i samo tada kad je, čvrsto i obazrivo, u središtu neki lični, po meni privatni povod, bivaju i one upotrebljive.

Druga osobenost ove priče: ne udaljujem se ja - kao što se to, inače, po pravilu događa - iz rečenice u rečenicu sve više od unutrašnjeg života opisanog lika, i ne posmatram ga, na kraju, rasterećen i u vedrom, svečanom raspoloženju, spolja, kao konačno učaurenog insekta već pokušavam da sa istom ukočenom ozbiljnošću pišem o nekom koga, ipak, ne mogu nijednom rečenicom sasvim da obuhvatim tako da moram uvek nanovo da polazim iz početka, i ne dolazim do uobičajene jasne ptičije perspektive.

Inače polazim od sebe samog i od sopstvenih tričarija, oslobađam ih se sve više što dalje pišem i, konačno, batalim sebe i tričarije, kao proizvod rada i ponudu robe. Ovoga puta, međutim, budući da sam samo onaj *koji opisuje*, a ne mogu preuzeti i ulogu onoga *koji je opisivan*, ne uspevam da zauzmem distancu. Samo od sebe mogu da se distanciram, a moja majka čas biva, čas ne biva, kao inače i ja sam sebi, krilata i u sebi ustreptala, i sve više vedra umetnička figura. Ona se ne da učauriti, ona ostaje neuhvatljiva, a rečenice se u nečem tamnom stropoštavaju i leže, zbrda-zdola, na papiru.

„Nešto neizrecivo”, zove se to često u pričama, ili: „nešto neopisivo”, a ja to smatram uglavnom praznim izgovorima; ali ova priča zaista ima veze sa nečim neizrecivim, sa onemelim sekundama užasa. Ona govori o trenucima u kojima se svest trgne od užasa; o stanjima groze tako kratkim da jezik za njima uvek dolazi suviše kasno; o događajima iz sna, tako jezivim da ih doživljavate zbiljski kao crve u svesti. Da vam zastane dah, da se ukočite, „ledena hladnoća uspuzala mi se uz leđa, kosa mi se digla na glavi” - uvek iznova napadi iz neke priče o sablastima, pri odvrtanju slavine koju ste opet smesta zavrnuili, uveče, na ulici, sa pivskom bocom u ruci, upravo samo napadi, nijedna zaokružena priča s očekivanim, ovako ili onako utešnim krajem.

U najbolju ruku, u snu priča o mojoj majci postaje nakratko uhvatljiva jer pritom njena osećanja postaju tako telesna da ih doživljam kao dvojnik, i sa njima se poistovećujem; ali to su upravo oni već pomenuti trenuci u kojima se dotiču krajnja potreba za

saopštavanjem i krajnja onemelost. Zato fingirate shemu jednog uobičajenog životopisa time što pišete: „U to vreme - posle”, „Jer - mada”, „bila je; postala je; ništa od nje nije postalo”, i nadate se da ćete tako zagospodariti blaženstvom užasa. To je tada, možda, ono komično u celoj priči.)

U rano leto 1948. napustila je moja majka, sa mužem i dvoje dece - devojčicom od tek navršenih godinu dana u pijačnoj torbi - bez dokumenata, istočnu zonu. Ilegalno su prešli, svaki put u svitanje, dve granice; jedanput se čuo uzvik ruskog graničara: „stoj!” i, kao lozinka, majčin odgovor na slovenačkom. Za dete je od tada postojalo trojstvo: osvit zore, šaputanje i opasnost, radosno uzbuđenje zbog putovanja vozom kroz Austriju, a onda je ponovo stanovala u svojoj rodnoj kući gde je, za nju i njenu porodicu, u dvema sobicama namešten stan. Muž je bio postavljen za predradnika u radionici njenog brata, tesara; ona je, pak, ponovo postala deo ranije kućne zajednice.

Drugačije nego u gradu, ovde je postala ponosna zbog toga što ima decu, i pokazivala se s njima. Ni od koga više nije primala savete. Ranije je, u najboljem slučaju, bila pomalo nadmena; sada se, jednostavno, rugala drugima. Umela je svakog da ismeje tako da bi se ovaj prilično smirio. Pre svih je muž, čim bi pričao o svojim mnogobrojnim namerama, svaki put bivao tako oštro ismejan da bi smesta umuknuo i samo još tupo gledao kroz prozor. Istina, sutradan je o tome ponovo smelo otpočinjao. (U tom bučnom majčinom podrugivanju vreme bi ponovo živahnulo!) Tako je prekidala i decu, kada su nešto želela, time što ih je ismevala; bilo je, naime, smešno ozbiljno ispoljavati želje. U međuvremenu, donela je na svet treće dete.

Ponovo je prihvatila domaći dijalekt, mada samo u šali: žena s *inostranim iskustvom*. I prijateljice iz prošlosti u međuvremenu su gotovo sve opet živele u rodnom mestu; u grad i preko granice skoknule bi samo jedanput, nakratko. Prijateljstvo je u takvom životnom obliku, svedenom velikim delom na vođenje domaćinstva i obično sastavljanje kraja s krajem u najboljem slučaju značilo da si sa drugim prisan, ali ne i da imaš poverenja u njega. Bilo je, naprosto, jasno da svako ima iste brige - razlika je bila jedino u tome što su ih, eto, jedni primali lakše, a drugi teže; sve je bilo stvar temperamenta.

Ljudi u tom sloju naroda, koji nisu imali nikakvih briga, postali su čudni; ne baš čitavi. Pijanci nisu bivali govorljiviji nego samo još ćutljiviji - možda bi glasno zapodeli svađu ili odjednom radosno podvrisnuli, a onda opet potonuli u sebe - sve dok ne bi, u vreme policijskog časa, iznenada zagonetno zajecali i onoga koji im je bio najbliži zagrlili ili istukli.

Nije bilo ničega da se priča o samom sebi; i u crkvi, o uskršnjoj ispovesti, kada ste bar jednom godišnje mogli o sebi nešto da kažete, samo ste mrmljali podsetnice iz katihezisa, u kojima vam se *ja* zapravo činilo neznanije od komada meseca. Ako je neko govorio o sebi, a nije, jednostavno, pričao nešto smešno, nazvali bi ga „osobenjakom”. Lična sudbina, ukoliko se ikada i razvijala kao nešto posebno, bila je obezličena do poslednjeg delića sna, i isceđena u verskim, narodnim i običajnim obredima, tako da od individue gotovo ništa ljudsko nije preostajalo; „individua” je bila poznata samo kao psovka.

Pokajničke molitve uz brojanice; hvalospevne molitve uz brojanice; blagodarenje za dobru žetvu; praznik povodom narodnog glasanja; dame biraju; bratimljenje uz piće; aprilililiii; posmrtna počasna straža; ponoćni novogodišnji poljubac: u tim oblicima ispoljavali su se: lični jad, nagon za saopštavanjem, preduzimljivost, osećanje neponovljivosti, čežnja za dalekim, polni nagon, uopšte - svaka mislena igra sa jednim naopakim svetom u kojem bi sve uloge bile promenjene a čovek nije više bio sam sebi problem.

Živeti spontano - *radnim* danom šetati, zaljubiti se po drugi put, sam, kao žena, popiti u gostionici rakiju - to se već zvalo: ispoljavati neku vrstu nepodopštine; „spontano” ste mogli, u najboljem slučaju, da prihvatite pesmu ili da zamolite nekog za igru.

Prevareni za sopstvenu prošlost i sopstvena osećanja, počeli ste vremenom - kao što se inače govori za domaće životinje, na primer za konje - da se „plašite nepoznatog”: postajali ste stidljivi, gotovo niste više ni govorili, ili ste bivali pomalo uvrnuti i vikali po kućama. Pomenuti obredi imali su tada utešnu ulogu. Uteha: niste je vi prihvatili već se ona, pre, u vama sama rađala; bili ste konačno saglasni sa tim da kao jedinka niste ništa, u svakom slučaju ništa posebno.

Konačno, niste više očekivali nikakva lična obaveštenja, jer niste više imali potrebe da se raspitujete ni o čemu. Sva su pitanja postala prazne priče a odgovori su bili tako stereotipni da vam za to nisu više

bili potrebni *ljudi*, bili su dovoljni *predmeti*: slatki Sveti grob, slatko Isusovo srce, slatka Bogorodica mučenica, preobratali su se u fetiše sopstvene žudnje za smrću, koja je zaslađivala svakodnevnu bedu; pred tim utešnim fetišima nestajali ste. A u svakodnevnom istovetnom ophođenju sa uvek istim stvarima postajale su vam i one svete; sladak nije bio nerad, nego rad. Nije vam ionako preostajalo ništa drugo.

Ni za šta više niste imali oči. „Znatiželja” nije više bila suštinska odlika nego ženska, ili ženskasta nepristojnost.

Ali moja majka je bila znatiželjne prirode i nije znala za utešne fetiše. Nije se utapala u posao, obavljala ga je samo uzgred i bila tako nezadovoljna. „Svetski bol” katoličke vere bio joj je stran, verovala je samo u ovozemaljsku sreću koja je, opet, svakako bila samo nešto slučajno; a ona, eto, slučajno nije imala sreće. Još će ona pokazati ljudima!

Samo kako?

Eh, kako bi rado bila uistinu lakomisljena! Ona je, jednom, stvarno postala lakomisljena: „Danas sam bila lakomisljena i kupila sam sebi bluzu”. U svakom slučaju, a to je u njenoj sredini bilo već suviše, propušila je; pušila je, štaviše, javno.

Mnoge žene u okolini bile su potajne pijanice; stiskale su svoje debele, iskrivljene usne: tako ste mogli da nikome to ne pokažete. Ona je, u najgorem slučaju, bivala pripita - i tada je pila sa nekim u znak bratimljenja. Uskoro je, na taj način, prešla „na ti” sa mlađim najuglednijim ljudima. Bila je rado viđena u društvu koje se u malom mestu obrazuje od malobrojnih imućnijih. Jednom je na maskenbalu, kao Rimljanka, dobila prvu nagradu. Bar se na zabavama seosko društvo pokazivalo besklasnim, samo ako ste bili *negovani, razdragani i veseli*.

Kod kuće je bila „majka”, i muž ju je tako zvao češće nego po imenu. Pristajala je na to, ta reč je bolje opisivala njen odnos prema mužu; nikada on za nju nije bio nešto kao, na primer, „zlatu”. Sada je ona bila ta koja je štedela. Štedeti, dabogme, nije moglo biti odvajanje novca na stranu, kao kod njenog oca; morala je to da bude štednja *na samome sebi*, takvo ograničavanje potreba da su one uskoro izgledale kao *pohlepa*, i još više bile ograničavane.

Ali i u granicama tog bednog životnog prostora umirivali ste se time što ste podražavali bar *shemu* građanskog načina života: i dalje

je postojala, ma koliko bila smešna, podela dobara na nužna, samo korisna, i luksuzna.

Nužno je bilo samo jesti, koristan je bio ogrev za zimu; sve ostalo bilo je luksuz. To što je ponešto još i preostajalo pomagalo je, bar jednom nedeljno, onom malenom, ponosnom osećanju: „Još uvek nam je bolje nego drugima”.

Dakle, mogli ste sebi dozvoliti sledeći luksuz: bioskopska karta u devetom redu i, posle toga, jedan špricer; sledećeg jutra, za šiling ili dva, tabla Benzdorp-čokolade za decu; jedanput godišnje boca domaćeg ajer-konjaka; zimi, nedeljom, ponekad slatka pavlaka skupljana tokom sedmice (lonac mleka se ponekad preko noći stavljao između oba zimska prozora). Ala je to onda bila gozba! pisao bih da je ovo priča o meni; ali to je bilo samo ropsko majmunsko podražavanje nekog nedostižnog načina života, dečje igranje zemaljskog raja.

Božić: ono ionako nužno bilo je upakovano kao poklon. Jedan drugog biste iznenadili neophodnim stvarima: donjim rubljem, čarapama, maramicama, i govorili biste: e baš sam to i želeo! Na taj način igrali ste u svakoj prilici, sem pri jelu, ulogu nekoga koji je dobio poklon; ja sam, na primer, bio iskreno zahvalan za najneophodniji školski pribor: spustio bih ga kraj postelje kao poklon.

Jedan život u granicama sopstvenih mogućnosti, određen brojem radnih sati u mesecu, koje je ona obračunavala mužu, pohlepna tu i tamo na neko kratko pola časa, strahujući da za rad na kiši gotovo i nije posebno plaćen, dok je muž, tada, sedeo kraj nje u sobičku, brbljajući, ili je uvređeno zurio kroz prozor. Zimi - novčana pomoć besposlenim građevinskim radnicima, koju je muž trošio na piće. Tražila ga je od gostionice do gostionice; pakosno joj je tada pokazivao ostatak novca. Zatim batine, pri kojima bi se ona samo zgurila: nije više htela s njim da govori, odgurnula bi decu, tako da su se ona ćutke, prestrašena, pribila uz skrhanog oca. Veštica! Deca su gledala neprijateljski zato što je bila tako nepomirljiva. Spavala su ustreptala srca kada bi roditelji izašli, skupila bi se ispod pokrivača čim bi muž, u zoru, po sobi, udarao ženu. Ona je ostajala na nogama, istupila bi jedan korak, odmah primala nove udarce; oboje su ozlojeđeno ćutali, dok, konačno, ona ne bi otvorila usta i učinila mu po volji: „Stoko jedna! Stoko jedna!” na šta bi on tada mogao istinski da je udara a ona bi mu se, posle svakog udarca, kratko podsmehnula.

Inače, jedva da su gledali jedno drugo; ali u tim trenucima

otvorenog neprijateljstva neprestano su se gledali pravo u oči, on odozdo nagore, ona odozgo nadole. Deca su pod pokrivačem čula samo guranje i dahtanje i, ponekad, zveket posuđa u ormaru. Sledećeg jutra su, zatim, sama sebi spremala doručak dok je muž obeznanjen ležao u krevetu, a žena se kraj njega, zatvorenih očiju, pretvarala da spava. (Sigurno: ovakav oblik opisivanja deluje kao prepisan, preuzet iz drugih opisa; kao zamenljiv; stara pesma; bez veze sa vremenom u kojem se odigrava; jednom rečju: „19. vek”. Ali baš to izgleda neophodno; tadašnji događaji koje treba istaći bili su još uvek, u svakom slučaju u tom kraju i u određenim privrednim okolnostima, većito isti, ukratko: tako zamenjivi sa 19. vekom. I dandanas ovde ista pesma: na opštinskoj oglasnoj tabli objavljuju se gotovo samo obaveštenja o zatvaranju kafana.)

Nikada nije otišla od kuće. Shvatila je u međuvremenu gde joj je mesto. „Čekam samo da mi deca odrastu.” I treći pobačaj, ovog puta uz teško krvarenje. Neposredno pred svoj četrdeseti rođendan ostala je još jednom u drugom stanju. Ponovni prekid trudnoće nije više bio moguć, i donela je dete na vreme.

Reč „siromaštvo” bila je lepa, na neki način plemenita reč. Iz nje su odmah izvirale predstave kao iz starih školskih knjiga: siromašan, ali čist. Čistunstvo je siromašne činilo sposobnim da žive u društvu. Socijalni napredak zasnivao se na vaspitanju o čistoći; ako su bednici postajali čisti, „siromaštvo” je bivalo obeležje časti. Beda je tada, za pogođenoga, bila samo prljavština asocijalnih u nekoj drugoj zemlji.

„Prozor je posetnica onih koji tu stanuju.”

Tako su golje kredite koji su im, u ime napretka, odobravani za saniranje, pokorno trošili na čistoću svojih soba. U bedi su odbojnim, ali upravo stoga stvarno doživljenim slikama narušavali javne predstave; sada, međutim, kao saniranom, očišćenom „sloju” siromašnih, život im se toliko uzdigao iznad svake predstave da su je mogli zaboraviti.

I čulni opisi bede ciljali su samo na ono što je u bedi telesno odvratno, čak su *proizvodili* odvratnost svojim sladostrasnim načinom opisivanja, pri čemu je odvratnost, umesto da se preobrati u nagon za delanjem, podsećala samo na sopstveni analni stupanj, kada si još jeo govna.

Na primer: u nekim domaćinstvima se događalo da se jedina činija noću upotrebljava kao nokšir a da se sledećeg jutra u njoj mesu testo.

Činija je, sigurno, prethodno bila oprana u ključaloj vodi pa u njoj, zapravo, i nije ništa ostalo: ali, prosto, *opisivanjem* tog događaja on bi postao odvratan: „Vrše nuždu u istoj posudi iz koje posle jedu.” - „Brrr!” Reči prenose, eto, tu vrstu pasivno-ugodne odvratnosti više nego sam izgled njima označenih stvari. (Sopstveno sećanje: zgražavao sam se ponekad pri književnom opisivanju mrlje od žumanca na kućnom ogrtaču.) Otuda se osećam nelagodno pri opisivanju bede; jer u čistom, pa ipak nepromenjenom bednom siromaštvu nema šta da se opiše.

Na reč „siromaštvo” uvek, dakle, pomislim: bilo jednom; i to najčešće čujete iz usta ličnosti koje su to pregrmele, kao neku reč iz detinjstva; ne „Bio sam siromašan”, nego „Bio sam dete siromašnih” (Moris Ševalije); ljupko-smešni signal za sećanja. Međutim, pri pomisli na životne uslove moje majke, ne uspevam da sećanja tako ispletem. Od početka prisiljavana da se u svemu drži samo forme: već u školi imala su seoska deca predmet koji je učiteljima, kada su devojkice u pitanju, bio važniji od svega: „spoljašnja forma pismenih zadataka”; kasnije se to nastavlja u ženinom zadatku da spolja čuva porodicu; nije to bilo srećno siromaštvo, nego potpuno uobličena beda; svakodnevnim novim naporom da se zadrži izraz lica, koje time postepeno postaje beživotno.

Možda biste se u bezobličnoj bedi bolje osećali da ste imali bar malo proletherske samosvesti. U okolini, međutim, nije bilo proletarijata, čak ni pojedinačnih proletera, u najboljem slučaju bilo je odrpanih sirotana; nikoga koji bi se drznuo; oni sasvim sagoreli samo su se još stideli; siromaštvo je, u stvari, bilo sramota.

Mojoj majci je ipak bilo tako malo razumljivo da večno prisiljavanje može da je ponizi. Najzad, simbolično rečeno: ona nije više pripadala *urođenima koji još nikada nisu videli belca*, bila je u stanju da sebi predstavi život koji nije samo doživotno vođenje domaćinstva. Bilo je potrebno samo da neko mahne malim prstom, i njoj su dolazile prave misli.

Da je bilo to, da je bilo ovo, da je bilo ono.

Šta se stvarno događalo:

Jedna prirodna predstava sa rekvizitom u obliku čoveka, koji se pritom sistematski onečovečivao. Jedno za drugim: moljakanje brata da još jednom povuče otkaz mužu pijancu, preklinjanje njuškala za potajnim slušaocima da ipak odustanu od optužbe

zbog neprijavljenog radio-aparata, uveravanje da i ona, kao svaki državljanin, ima prava za zajam za gradnju stana, šetnja od nadležstva do nadležstva da bi dobila potvrdu o siromašnom stanju, svake godine ponovo dokaz o nedostatku sredstava za sina, koji u međuvremenu studira, zahtevanje zdravstvene potpore, pomoći za decu, povlastice u plaćanju crkvenog poreza - sve to, većinom, prema milostivnom nahođenju; ali i ono na šta ste po zakonu imali pravo morali ste stalno iznova tako tačno dokazivati da ste to, kad je konačno odobreno, primali zahvalno, kao dokaz milosti.

U kući nije bilo nikakvih aparata, sve se još radilo rukom. Predmeti iz nekog prošlog veka, u opštoj svesti preobraženi u parčiće sećanja: ne samo mlin za kafu, koji je ionako bio omiljena igračka - već i *zgodno* rende za pranje rublja, *prijatni* štednjak na drva, *smešni* lonci okrpļjeni sa svih strana, *opasan* žarač, *odvažna* kolica, *posla* žedan srp za korov, *blistavi* noževi godinama oštreni *prostačkim* oštrilom za makaze tako da su izlizani skoro do tupe strane, *nestašni* naprstak, *trapava* pečurka za krpljenje čarapa, *volasta* pegla koja se brine za promene dok je stalno ponovo stavljate na ringlu štednjaka da se zagreje i, konačno, *dobro parče*, ručna i nožna šivaća mašina „singerica”; u svemu je, opet, samo nabranje prisno.

Međutim, jedna druga metoda nabranja bila bi, dabogme, isto tako idilična: bolovi u krstima, ruke ošurene pri iskuvavanju rublja, a zatim pomodrele od hladnoće pri njegovom prostiranju (kako je samo puckalo smrznuto rublje pri savijanju!), ponekad, pri uspravljanju iz čučućeg položaja, krvarenje iz nosa; žene, toliko zanete u misli kako da sve posvršavaju, zaboravljajući na sebe, odlaze u kupovinu sa krvavom mrljom pozadi na haljini; podnosite večito kajanje zbog najmanjeg bola, jer ste ipak samo žena; žene među sobom: ne „Kako si?” nego „Je l' već bolje?”

To se zna. Ništa se time ne dokazuje; svaka dokazna moć uskraćena je razmišljanjem u stilu „prednost-nedostatak”, što je najgori životni princip.

„Sve, dakle, ima svoje prednosti i nedostatke”, i ono što nije preterano začas postaje preterano - kao nedostatak koji, opet, nije ništa do nužno svojstvo svake prednosti.

Prednosti su, po pravilu, bile samo nedostaci kojih nema: *bez galame*, *bez odgovornosti*, *bez posla za strance*, *bez svakodnevnog odvajanja od kuće i dece*. Stvarni nedostaci su, dakle, otklonjeni

onima kojih i nije bilo.

Stoga sve nije ni upola tako strašno; izlazili ste s tim na kraj igrajući se, u snu. Samo, u svemu tome niste mogli da vidite kraj.

Danas je postalo juče, juče je bilo sve po starom. Opet završen jedan dan, opet prošla nedelja dana, divna nova godina. Šta ćemo sutra da jedemo? Da li je poštar već dolazio? Šta si radila ceo dan kod kuće?

Postavljaj sto, sklanjaj sa stola; „jesu li sad svi zbrinuti?” Diži zavese, spuštaj zavese; pali svetlost, gasi svetlost; „Ne smete stalno ostavljati upaljeno svetlo u kupatilu!”; presavijaj, razvijaj; isprazni, napuni; uključi, isključi. „Taako, toliko za danas.”

Prvi aparat: električna pegla; čudesna stvar, „oduvek ste želeli tako nešto”. Zbunjenost, kao da niste dostojni takvog uređaja: „Čime sam ja to zaslužila? Ali odsad ću se svaki put radovati peglanju! Možda ću onda imati i malo više vremena za sebe?”

Mikser, električni štednjak, frižider, mašina za pranje rublja: sve više vremena za sebe ali: stajali ste samo kao užasnuti, pomućene pameti od dugog prethodnog života u kome ste bili najbolji deo i kućni duh. I osećanja ste morali tako štedeti da ste ih ispoljavali, u najbolju ruku, samo još obećanjima, a onda ste odmah hteli da vešto preko njih pređete. Ono pređašnje radovanje životu celoga tela pokazivalo se samo još ponekad, kada bi na mirnoj, otežaloj ruci potajno i stidljivo zadrhtao prst, na šta bi tu ruku odmah pokrivala ona druga.

Moja majka nije, međutim, postala neko konačno preplašeno, ništavno biće. Počela je da se potvrđuje. Pošto više nije morala da se jedi, postepeno je dolazila k sebi. Vetropir se stišavao. Pokazivala je ljudima ono lice sa kojim se unekoliko osećala dobro.

Čitala je novine, još radije knjige, u kojima je mogla da upoređuje priče sa sopstvenim životom. Čitala je, sa mnom, najpre Faladu, Knuta Hamsuna, Dostojevskog, Maksima Gorkog, zatim Tomasa Vulfa i Vilijema Foknera. O tome nije imala mišljenje vredno objavljivanja, samo je prepričavala ono što joj je posebno palo u oči. „Takva ipak nisam”, rekla bi ponekad, kao da je svaki pisac hteo da opiše lično *nju*. Svaku knjigu je čitala kao opis sopstvenog života, i pritom bi oživela; čitajući, prvi put je najzad mogla sebe jasnije da objasni, učila je da govori o *sebi*; sa svakom knjigom padalo joj je više toga na pamet. Tako sam postepeno i saznao nešto o njoj. Do tada je samu sebe činila nervoznom, sopstvena sadašnjost bila joj je nepodnošljiva; sada, u

čitanju i razgovoru tonula je i opet izranjala sa novim osećanjem sebe. „Pritom se još jednom podmlađujem.”

Knjige je, dabogme, čitala samo kao priče o prošlosti, nikada kao snove o budućnosti; u njima je nalazila sve ono izgubljeno što se nikada više ne bi moglo nadoknaditi. Prerano je sama sebi izbila iz glave svaku budućnost. Tako je sada ovo drugo proleće, u stvari, bilo samo preobraženje onoga u čemu se nekada učestvovalo. Knjige nisu učinile da odsad misli na sebe, već su joj pričale da je za to u međuvremenu postalo kasno. Ona je možda i *mogla* da odigra neku ulogu u životu. Sada je, *bar jednom*, mislila i na sebe, pa je ponekad, prilikom kupovine, u gostionici častila sebe kafom, nije se više *tako mnogo* brinula šta ljudi o tome misle.

Prema mužu je postala popustljiva, puštala ga je da govori; nije ga više, već pri prvoj rečenici, prekidala onim žestokim klimanjem glave, što bi njega odmah zaustavljalo. Sažaljevala ga je; često je, uopšte, bivala bespomoćna pred jakim osećanjem sažaljenja - čak i kada taj drugi nije patio, zamišljala ga je možda samo u vezi sa nekim predmetom koji bi, posebno, označavao neko sopstveno preživljeno razočaranje: lavor s ispucalim emajlom, mali rešo pocrneo od stalno pokipelog mleka.

Ako je neko iz porodice bio odsutan, javljale su joj se samo još slike njega usamljenog; pošto ga nema više kod nje u kući, može da bude jedino potpuno sam. Hladnoća, glad, proganjanje: a za sve to je odgovorna ona. I prezrenog muža uključivala je u ta osećanja krivice, brinula se ozbiljno o njemu i onda kada je morao bez nje da se snađe; čak i u bolnici, gde je često bila - jednom se posumnjalo da ima rak - ležala je nečiste savesti, jer je muž, kod kuće, za to vreme verovatno jeo hladnu hranu.

Saosećajući s onima trenutno od nje odvojenim, nikada se nije osećala usamljenom samo ju je privremeno napustio, ponovo će joj se obesiti o vrat; nesavladiva odvratnost prema pantalonama opuštenu tura i ispalih kolena. „Želela bih da mogu pogledati čoveka nagore, u oči”; u svakom slučaju, nije to ništa kad nekoga morate uvek samo prezirati.

Ta osetna prezasićenost već pri uvodnim pokretima, tokom godina preobražena u strpljivo „sedi-kao-što-se-pristoji”, u učtivo podizanje pogleda s onoga čime je upravo zaokupljena, samo su još više slamali muža. *Mlakonja*, uvek ga je tako zvala. Često bi pogrešio pitajući je

zašto ne može da mari za njega. Ona je, naravno, svaki put odgovarala: „Kako ti je to samo palo na pamet?” On nije odustajao i ponovo je pitao da li je zaista tako odvratan, a ona ga je ućutkivala i time ga se samo još više gnušala. To što su zajedno ostarili nije je pogađalo, ali ju je spolja umirivalo: on se odvikao da je tuče i nije se više obrecao na nju.

Premoren od rada pri kome se svakodnevno zahtevalo uvek istovetno dirindženje, i iz čega ništa nije proisticalo, postao je bolešljiv i blag. Iz dremeža budio se u istinsku usamljenost na koju je ona, pak, mogla odgovoriti samo u njegovoj odsutnosti.

Nikada se nisu razišli jer nikada nisu istinski ni bili zajedno. Rečenica iz njenog pisma: „Moj muž se smirio.” I ona je mirnije živela sa njim, svesna toga da je za njega čitavog života ostala tajna.

Sada ju je zanimala i politika, nije više glasala za bratovljevju stranku, na koju ju je muž, kao njegov službenik, do tada uvek upućivao, nego za socijaliste; vremenom je i muž počeo glasati za socijaliste, iz potrebe da se osloni na nju. Ona, međutim, nikada nije verovala da bi politika mogla nešto i njoj lično da pomogne. Davala je svoj glas, od samog početka, kao blagonaklonost, ne očekujući ništa zauzvrat. „Socijalisti se više brinu o radnicima”, ali ona sama nije se osećala radnicom.

Ono što je nju sve više zaokupljalo otkako je sve manje morala samo da vodi domaćinstvo nije se odigravalo u onome što je propagirao socijalistički sistem. Ostajala je sama sa svojom, u snove potisnutom, odvratnošću prema seksu, sa od magle vlažnim krevetskim čaršavima, sa pokrivačem navučenim na glavu. Ono što je se istinski doimalo nije bilo političko. Tu je, naravno, bila neka greška u rasuđivanju, samo gde. A koji bi joj političar to objasnio? I kakvim rečima? Političari su živeli u nekom drugom svetu. Kad god biste razgovarali sa njima, nisu odgovarali na pitanja nego su iznosili postavke. „O većini stvari se ionako ne može govoriti.”

Jedino o čemu se moglo govoriti bila je stvar politike; sa ostalim ste morali sami izlaziti nakraj, ili prepustiti Gospodu bogu. A preplašili biste se čim bi vas neki političar stvarno napao. Bilo bi to samo obično trkeljanje.

Postepeno: ne više bezlično „vi ste”, samo još „ona je”.

Navikla se, izvan kuće, na dostojanstven izraz lica, gledala je pravo pred sebe sedeći na sedištu kraj vozača, u polovnim kolima

koja sam joj bio kupio. Ni kod kuće nije više onako bučno kijala, i manje se glasno smejala.

(Docnije se, na sahrani, najmlađi sin sećao kako ju je jednom ranije čuo još iz daleka kako, gore u kući, vrišti od smeha.)

Prilikom kupovine pozdravljala je značajnijim klimanjem glavom levo i desno; često je odlazila frizeru, manikirala je nokte. Nije to više bilo ono unapred pripremljeno dostojanstvo sa kojim je, u posleratnoj bedi, pokušavala da prođe kroz šibu podsmešljivih očiju; niko nije mogao, kao nekad, da je zbuni jednim jedinim pogledom.

Samo kod kuće, sedeći za stolom u novom uspravljenom položaju - dok je muž, okrenut njoj leđima, košulje pozadi izvučene iz pantalona, ruku do dna nabijenih u džepove, nemo, samo se povremeno prigušeno nakašljavajući, zurio u dolinu, a najmlađi sin, na divanu u čošku, ušmrkujući se čitao stripove sa Miki-Mausom - samo bi tada često ljutito lupila pesnicom o ivicu stola, pa onda naglo stavila šake na obraze. Na to bi, ponekad, muž izašao pred vrata, iskašljavao se tamo neko vreme, i opet se vratio unutra. Ona je sedela tu, nagnuta u stranu, oborene glave, sve dok sin ne bi zatražio da mu namaže krišku hleba. Pri ustajanju morala je da se odupre obema rukama.

Drugi sin, vozeći bez vozačke dozvole, slupao je auto i zbog toga bio pritvoren. Pio je, kao i otac, i ona je opet išla od kafane do kafane. Baraba jedna! Nije hteo da je sluša; govorila je, dabogme, uvek isto; nedostajale su joj reči koje bi na njega delovale. „Kako te nije sramota!” „Znam”, govorio je on. „Traži sebi bar negde drugde sobu!” „Znam.” Ostao je u kući, tu je udvostručavao muža, i slupao sledeći auto. Iznela mu je torbu pred kuću, otišao je u inostranstvo, sanjala je loše o njemu, pisala mu „Tvoja tužna mati” i on se odmah vratio; i tako dalje. Osećala se za sve krivom. Teško joj je to padalo.

A onda, uvek isti predmeti po večito istim budžacima! Pokušala je da postane neuredna, ali svakodnevnih pokreti ruke već su se isuviše ustalili. Najradije bi jednostavno da umre i da je nema, ali plašila se smrti. A bila je veoma znatiželjna. „Uvek sam morala da budem jaka, a volela sam da budem prosto slaba.”

Nije imala neki hobi, neki omiljen predmet; ništa nije sakupljala, ni za šta se nije trampila; nije više rešavala ukrštene reči. Već davno nije više lepila fotografije u album, samo ih je raspoređivala.

Nikada nije učestvovala u javnom životu, samo je jednom godišnje

davala krv, i na kaputu nosila značku davaoca krvi. Jednog dana je kao stohiljaditi davalac bila predstavljena na radiju i uručena joj je poklon-korpica.

Ponekad je sudelovala u kuglanju u novoj automatskoj kuglani. Kikotala bi se zatvorenih usta kada bi svi čunjevi popadali, uz zveket.

Jednom su rođaci iz Istočnog Berlina u muzičkoj reviji želja na radiju pozdravili celu porodicu Hendlovim „Haleluja”. Plašila se zime, kada su svi boravili u istoj sobi. Niko je nije posećivao; ako bi nešto čula i digla pogled, bio bi to opet samo muž: „Ah, ti si to.”

Dobila je jake glavobolje. Tablete je povraćala, ni čepići uskoro nisu više pomagali. U glavi joj je tako bruhalo da ju je doticala samo još sasvim nežno, vrhovima prstiju. Lekar joj je jednom nedeljno davao injekciju koja bi je za neko vreme opila. Onda ni injekcije nisu više pomagale. Lekar je rekao da treba da utopljava glavu. Tako je stalno išla glave povezane maramom. Uprkos svim sredstvima za spavanje budila se već posle ponoći, i tada stavljala jastučić preko lica. Zbog tih časova pre svanuća drhtala je, posle, celog dana. Od bolova su joj se priviđale utvare.

Muž je u međuvremenu bio u sanatorijumu, zbog tuberkuloze pluća; u nežnim pismima molio ju je da mu dozvoli da ponovo spava kraj nje. Odgovorila je ljubazno.

Lekar nije znao šta joj je; uobičajene ženske tegobe, klimakterijum.

Onako slaba, promašivala je predmete, ruka bi joj klonula niz telo. Posle pranja sudova po podne prilegla bi na ležaj u kuhinji, u spavaćoj sobi bilo je tako hladno. Ponekad je glavobolja bila tako jaka da nikog nije prepoznavala. Nije htela više ništa da vidi. Kada joj je bruhalo u glavi, morali ste vrlo glasno da joj se obraćate. Izgubila je svaki osećaj, odupirala se o ivice, padala niz stepenice. Smejanje je bilo bolno, samo bi joj se ponekad razvuklo lice. Lekar je rekao da je verovatno priklešten neki živac. Govorila je još samo tihim glasom, bila toliko bedna da nije mogla više ni da jadikuje. Nagla bi glavu ustranu, na rame, ali bol bi je i tamo pratio. „Uopšte više nisam čovek.”

Kada sam prošlog leta bio kod nje, zatekao sam je gde leži u postelji, sa tako očajnim izrazom da se nisam usudio da joj priđem. Kao u nekom zoološkom vrtu, ležalo je tu otelovljenje životinjske napuštenosti. Bilo je bolno videti je onako besramno posuvraćenu;

sve je na njoj bilo iščašeno, rastureno, otvoreno, zapaljeno, zavezana creva. Gledala me je iz daljine kao da sam ja, poput onoga što je Karl Rosman bio za od svih ponižavanog ložača u Kafkinoj priči, njeno *izmučeno srce*. Uplašen i razljućen, smesta sam izašao iz sobe.

Tek od tog vremena opažao sam istinski svoju majku. Do tada sam je uvek iznova zaboravljao, u najboljem slučaju samo bih se ponekad štrečno pri pomisli o idiotizmu njenog života. Sada mi se zbiljski nametala, postala je od krvi i mesa, a njeno stanje bilo je tako opipljivo da sam u nekim trenucima u tome sasvim sudelovao.

Najednom su je i ljudi u okolini gledali drugim očima: otprilike, kao da je ona određena da za njih izvede predstavu o sopstvenom životu. Pitali su se, doduše, „Zašto?” i „Zbog čega?” ali samo površno; tako su je i shvatali.

Postala je bezosećajna, ničega se više nije sećala, više nije prepoznavala ni svakodnevne kućne aparate. Najmlađi sin bi, po povratku iz škole, sve češće nalazio cedulju na stolu da je otišla u šetnju; neka namaže nešto na hleb, ili neka jede kod susedke. Te cedulje, istrgnute iz neke knjige računa, gomilale su se u fioci.

Nije više mogla da glumi domaćicu. U kući se već budila ranjena tela. Sve joj je ispadalo iz ruku, za svakim predmetom htela je i sama da padne.

Vrata su joj bila prepreke na putu, u prolazu joj se činilo da sa zidova pada buđ.

Kad je gledala televiziju, ništa više nije shvatala. Svaki čas bi pokretala ruke, samo da ne zaspi.

U šetnji se ponekad zaboravljala. Sedela je na ivici šume, po mogućstvu daleko od kuće, ili kraj potoka ispod napuštene pilane. Prizor žitnih polja ili vode, istina, nije smirivao, ali bi je katkad ošamutio. U toj zbrci prizora i osećanja, gde je svaki prizor odmah postajao mučenje, zbog čega bi brzo pogledala negde drugde, pri čemu ju je sledeći prizor i dalje mučio; stvarale su se tako mrtve tačke na kojima ju je okolina, nalik na ludačku ljuljašku, zakratko smirivala. U tim trenucima bivala je samo umorna, okrepljivala se od vrtoglavice, zadubljena u vodu, ne misleći ništa.

Onda bi se u njoj opet sve isprečilo u odnosu na okolinu, možda bi se panično batrgala, ali nije više uspevala da se uzdrži i ispala bi iz ravnoteže. Morala je da ustane i pođe dalje.

Pričala mi je kako ju je užas davio još u hodu; stoga je mogla da

ide samo sasvim sporo.

Išla je, išla, sve dok, od iznemoglosti, nije morala opet da sedne. Uskoro je, zatim, morala opet da ustane i da ide dalje.

Tako je često dangubila i nije ni primećivala da se smrklo. U mraku je bila slepa i teško nalazila put do kuće. Pred kućom bi dugo stajala, sela bi na klupu, nije se usuđivala da uđe.

Kada bi, zatim, ipak ušla, vrata bi se otvorila sasvim polako, i majka bi se pojavila razgoračenih očiju, kao avet.

Ali uglavnom je i preko dana tumarala tamo-amo, pogrešila bi vrata ili stranu sveta. Često nije bila u stanju da objasni sebi kako je negde dospela i kako je vreme proteklo. Uopšte više nije imala osećanje za vreme i prostor.

Nije htela više nikoga da vidi; u najboljem slučaju sela bi, u kafani, među ljude iz turističkih autobusa, koji su suviše žurili da bi je bolje pogledali. Više nije mogla da se pretvara; pružila je sve od sebe. Svako ko bi je pogledao morao je znati u čemu je stvar.

Plašila se da će izgubiti razum. Brzo, pre nego što bude kasno, napisala je još nekoliko oproštajnih pisama.

Pisma su bila tako žestoka kao da je pokušavala samu sebe da ugrebe u papir. U to vreme pisanje za nju nije više bilo nešto nepoznato kao, inače, za ljude iz njene sredine; bilo je kao, od volje nezavisan, tok disanja. Istina, niste mogli s njom skoro ni o čemu više da razgovarate; svaka reč bi je opet podsetila na nešto užasno, i odmah bi se uznemirila. „Ne mogu da govorim. Nemoj da me mučiš.” Okrenula bi se, opet bi se okrenula, još jednom bi se okrenula, sve dok se ne bi od svega sasvim odvratila. Tada je morala da zažmuri, a niz njeno lice uzaludno su tekle suze.

Otputovala je u okružno glavno mesto jednom psihijatru. Pred njim je mogla da govori, kao lekar bio je za nju nadležan. I sama se čudila koliko mu je samo ispričala. Tek je govoreći uistinu počela da se seća. To što je lekar na sve što bi rekla klimao glavom, a pojedinosti odmah prepoznavao kao simptome i, pod opštim imenom „nervni slom”, svrstavao u određen sistem, smirivalo ju je. Znao je šta je s njom; mogao je bar da imenuje njena stanja. Nije bila jedina; u predvorju su čekali još neki.

Sledeći put, već se zabavljala posmatrajući te ljude. Lekar joj je savetovao da što više šeta na svežem vazduhu. Prepisao joj je neki lek koji je pomalo olakšavao pritisak u glavi. Jedno putovanje bi je možda

navelo na druge misli. Svaki put mu je odmah plaćala pregled pošto radničko osiguranje za svoje članove nije predviđalo takve izdatke. Opet ju je mučilo to što se na nju troši novac.

Ponekad je za neku stvar grozničavo tražila reč. Znala ju je inače, htela je samo da drugi sa njom saučestvuju. Čeznula je za onim prošlim trenucima kada stvarno nikoga nije prepoznavala i ništa nije primećivala.

Koketirala je time što je bolesna; sada je samo još glumila bolesnicu. Ponašala se kao da joj je pomučeno u glavi da bi se konačno otresla čistih misli; jer, ako bi joj se sasvim razbistrilo u glavi, videla bi sebe opet samo kao pojedinačan slučaj i postajala bi gluva na ono utešno „biti-svrstan”. Time što je preterivala u zaboravnosti i rasejanosti, što bi se ipak nečeg dobro setila, ili sve sasvim tačno shvatila, sokolila bi sebe: Ide nekako! Sada je već mnogo bolje! - kao da su se sve grozote sastojale samo u tome što ju je grizla pomisao da je izgubila pamćenje i sada ne može više da učestvuje u razgovoru.

Nije mogla podneti da se na njen račun prave vicevi. Zbijanje šale sa njom i njenim stanjem nije joj pomagalo. *Sve je bukvalno shvatala.* Rasplakala bi se kada bi neko pred njom glumio veselo raspoloženje.

Usred leta, otputovala je na četiri nedelje u Jugoslaviju. Prvih dana je samo sedela u zamračenoj hotelskoj sobi i pipala se po glavi. Nije mogla ništa da čita, jer bi se odmah isprečile njene sopstvene misli. Stalno je odlazila u kupatilo i prala se. Onda se usudila da izađe napolje i gacala je malo u plićaku. Prvi put je bila na letovanju i prvi put na moru. More joj se dopalo, noću je često bila oluja i tada joj nije smetalo da leži budna. Kupila je slamni šešir, protiv sunca, i ponovo ga prodala na dan odlaska. Svakog popodneva sela bi u bar i popila „espresso”. Svim poznanicima je pisala razglednice i pisma u kojima je o njoj samoj bilo reči jedino između ostalog. Ponovo je stekla osećanje za proticanje vremena i za okolinu. Znatiželjno je prisluškiivala razgovore za susednim stolovima, pokušavala je da otkrije kako to pojedini ljudi pripadaju jedni drugima. Predveče, kada više nije bilo vrućine, išla je po okolnim selima i zavirivala u kuće bez vrata. Stvarno se čudila: još nikada nije videla takvo ljudsko siromaštvo. Glavobolje su prestale. Nije morala da misli više ni na šta, povremeno je bila sasvim izvan sveta. Ugodno se dosađivala.

Kod kuće, po povratku, ponovo je posle dužeg vremena govorila i

kad je niko ništa nije pitao. Pričala je mnogo. Dozvoljavala mi je da je pratim u njenim šetnjama. Često smo odlazili u gostionicu da jedemo, navikla se da prethodno popije jedan kampari. Hvatanje za glavu bilo je još samo kao neki tik. Setila se da ju je pre godinu dana u nekoj kafani čak oslovio neki muškarac. „Ali bio je vrlo ućtiv!” Sledećeg leta htela je na sever, gde nije tako vrućina.

Lenčarila je, sedela u bašti kod starih prijateljica, pušila i mahanjem terala zolje iz kafe.

Vreme je bilo sunčano i blago. Omorike po okolnim brdašcima stajale su po ceo dan u kopreni isparenja, neko vreme nisu više bile tako tamne. Spremala je voće i povrće za zimnicu, pomišljala je da usvoji neko siročće.

Ja sam već uveliko živeo sopstvenim životom. Sredinom avgusta vratio sam se u Nemačku i prepustio je samu sebi. Sledećih nekoliko meseci radio sam na pisanju jedne pripovetke, a ona bi mi, tu i tamo, napisala nekoliko reči.

„Nešto sam pomućene glave, poneke dane je teško podneti.”

„Ovde je hladno i neprijatno, ujutru je dugo magla. Spavam dugo, a kada se iskobeljam iz kreveta, nemam volje ništa da započnem. Ni od siročćeta nema za sada ništa. Pošto moj muž ima tuberkulozu, neću ga dobiti.”

„Pri svakoj prijatnoj misli zalupe se vrata, i opet ostajem sama sa svojim mislima koje me paralizuju. Tako bih želela da pišem o lepšim stvarima, ali ovde ničega nema. Bio je moj muž, pet dana, nismo imali ni o čemu da razgovaramo. Kad započnem razgovor, on ne razume šta mislim, pa onda radije ne govorimo ništa. Pritom sam mu se, nekako, još i radovala - a kad je tu, ne mogu da ga pogledam. Znam, morala bih sada da pronađem neki način da ovo stanje učinim koliko-toliko podnošljivim, stalno razmišljam o tome, i ne dolazi mi na um ništa pametno. Najbolje, pročitaj ovo sranje i brzo ga zaboravi.”

„Ne mogu da izdržim u kući pa se motam po okolini. Sada ustajem nešto ranije, to je za mene najteže vreme, moram prisiliti sebe na bilo šta da se ponovo ne vratim u postelju. Sada ne znam šta da započnem sa svojim vremenom. To je u meni neka velika usamljenost, ni sa kim ne želim da razgovaram. Uveče često poželim nešto da popijem, ali ne smem, tada lek ništa ne bi koristio. Juče sam putovala u Klagenfurt i čitavog sam dana išla i sedela po gradu, a onda sam uveče jedva uhvatila poslednji autobus”.

U oktobru uopšte više nije pisala. Za lepih jesenjih dana sretali bi je na ulici, gde se vrlo sporo kretala, pa su je podsticali da ipak ide malo brže. Molila je svakog poznanika da joj pravi društvo uz kafu, u gostionici. Pozivali su je, takođe, redovno na nedeljne izlete, i ona je rado puštala da je svuda povedu. Posećivala, je, sa ostalima, poslednje godišnje crkvene sabore. Ponekad je čak išla sa njima i na fudbalske utakmice. Sedela je tada strpljivo među ljudima koji su vatreno pratili igru, gotovo više nije otvarala usta. Ali kada se za vreme predizbornog putovanja savezni kancelar zaustavio u njihovom mestu i delio karanfile, najednom se drsko probila napred i takođe zatražila karanfil: „A meni neće dati?” „Izvinite, milostiva gospođo!”

Početak novembra pisala je opet. „Ne uspevam da o svemu mislim do kraja, i boli me glava. Ponekad u njoj buči i zviždi, pa ne mogu da podnesem još neku galamu.”

„Pričam sama sa sobom, jer inače više nikome ne mogu ništa da kažem. Ponekad mi se čini da sam mašina. Rado bih otišla bilo kuda, ali, kad padne mrak, plašim se da neću naći put natrag. Jutrom leži gomila magle, tada je sve tako tiho. Svakog dana radim isti posao, ali već rano opet vlada nered. To je beskrajni đavolji krug. Zaista bih želela da sam mrtva i, kada idem ulicom, dođe mi želja da se bacim pod auto. Ali da li bi to stopostotno uspelo?”

„Juče sam na televiziji gledala 'Krotku' Dostojevskog, cele sam noći videla sve same jezive stvari, nisam sanjala, zbilja sam ih videla, nekoliko golih muškaraca tumarali su okolo, a na mestu polnih organa visila su im creva. Prvog decembra dolazi kući moj muž. Svakim danom sam sve nemirnija, i nemam predstavu kako će još biti moguće živeti s njim. Svako gleda u drugi ugao, i usamljenost postaje još veća. Smrzavam se, odoh još malo da prošetam.”

Često se zaključavala u kuću. Kad bi se ljudi, po običaju, pred njom jдали, prelazila im je pogledom preko usana. Prema svima je bila vrlo stroga: odmahнула bi rukom, kratko se podsmehnula. Ti drugi bili su samo deca koja su joj smetala i, u najboljem slučaju, pomalo je tronula.

Lako je postajala nemilosrdna. Nabusito bi vas prekorela, u njenoj blizini osetili biste se i licemernim.

Pri fotografisanju nije više mogla dati svome licu neki izraz. Istina, nabirala je čelo i razvlačila obraze u osmejак, ali oči su gledale zenicama, iskliznutim iz središta dužice, sa neprebolnom tugom.

I samo postojanje postalo je mučenje.

Ali, isto tako, užasavala se smrti.

„Šetnje po šumi!” (Lekar za *duše*.)

„Ali u šumi je mračno!” rekao je posle njene smrti, podrugljivo, mesni lekar za *životinje*, ponekad njen poverenik.

Magla se nije dizala ni danju ni noću. Oko podneva pokušala bi da vidi može li ugaziti svetlost, i odmah bi je ponovo upalila. Gde da se gleda? Prekrstiti ruke, šake položiti na ramena. Povremeno - nevidljiva motorna testera, petao koji ceo dan misli da će dan upravo početi, i kukuriče sve do podneva, a onda već i sirene za kraj radnog vremena. Noću se magla valjala uz prozorska okna. Čula je kako se napolju, na staklu, u nepravilnim vremenskim razmacima sliva nova kap niz oluk. Električni dušek ispod krevetskog čaršava ostajao je čitavu noć zagrejan.

Ujutru je vatra u štednjaku uvek iznova izbijala napolje. „Neću više da budem pribrana.” Oči nije više uspevala da sklopi. U njenoj se svesti dogodio *veliki slučaj*. (Franc Grilparcer)

(Odsada moram paziti da priča ne pretera u pričanju same sebe).

Svim rođacima napisala je oproštajna pisma. Znala je ne samo šta radi, već i zašto ne može ništa drugo da učini. „Ti to nećeš razumeti”, pisala je mužu. „Ali na dalji život ne može se više ni pomišljati.” Meni je uputila preporučeno pismo sa testamentom, i to kao hitnu pošiljku. „Nekoliko sam puta počinjala da pišem, ali nisam nalazila nikakvu utehu, nikakvu pomoć.” Sva su pisma bila označena ne, kao obično, samo datumom već i danom u nedelji: „*Četvrtak*, 12. 11. 71”.

Sledećeg dana se autobusom odvezla u okružno glavno mesto i uzela na stalni recept, koji joj je dao kućni lekar, oko stotinu malih tableta za spavanje. Iako nije padala kiša, kupila je sebi i crveni kišobran, sa lepom, malo povijenom drškom.

Kasno popodne dovezla se natrag jednim, po pravilu gotovo uvek praznim autobusom. Poneko ju je još video. Otišla je kući i večerala u susedstvu, gde joj je stanovala kći. Sve kao i obično: „Još smo se i šalile”.

Zatim je kod svoje kuće sedela sa najmlađim sinom ispred televizora. Gledali su film iz serije „Kad otac sa sinom”. Poslala je dete na spavanje i ostala da sedi kraj upaljenog televizora. Prethodnog dana bila je kod frizera, i manikirala nokte. Isključila je televizor, ušla u spavaću sobu i okačila smeđi kostim u orman. Popila je sve

tablete protiv bolova, pomešavši sa njima svu zalihu sredstava za smirenje. Obukla je gaćice za menstruaciju, u koje je stavila još i uložak, zatim još dvoje gaćice, čvrsto povezala maramom glavu i, obukavši do članaka dugu spavaćicu, legla u krevet, ne uključivši električni dušek. Ispružila se i položila šake jednu preko druge. U pismu, koje je, inače, sadržavalo samo uputstva za sahranu, napisala mi je, na kraju, da je sasvim mirna i srećna što će konačno mirno zaspati. Ali, siguran sam da to nije tačno.

Sledeće večeri, na vest o njenoj smrti, doleteo sam u Austriju. U avionu je bilo malo putnika, ravnomeran, miran let, čist zrak bez magle, daleko dole svetlosti gradova koji su se smenjivali, jedan za drugim. Dok sam čitao novine, pio pivo i gledao kroz prozor, prešao sam postepeno u neku umornu, bezličnu ugodnost. Da, stalno sam iznova mislio i svaki put, ćutke, brižljivo ponavljao iste misli: *To je, znači, to. To je, znači, to. To je, znači, to. Vrlo dobro. Vrlo dobro. Vrlo dobro.* I za sve vreme leta bio sam izvan sebe od ponosa što je izvršila samoubistvo. Onda je avion počeo da se spušta, svetlosti su postajale sve veće. Smiren u nekoj mlitavoj euforiji, kojoj više nisam mogao da se oduprem, koračao sam kroz dosta pustu aerodromsku zgradu.

Sutradan ujutru, u vozu, putujući dalje, slušao sam jednu ženu, učiteljicu pevanja pri Horu bečkih dečaka. Pričala je svom pratiocu kako dečaci iz Hora, kasnije, kada poodrastu, ostaju nesamostalni. Imala je sina koji je takođe bio član Hora. Na jednoj turneji po Južnoj Americi jedini je on uspeo da izađe na kraj sa svojim džeparcem, štaviše - i vratio je nešto. On je bar osećao da će postati razuman. Nisam mogao da ne prisluškujem.

Sa stanice sam se odvezao autom. U toku noći je padao sneg, sada je bilo vedro, sijalo je sunce, bilo je hladno, u vazduhu je lebdelo svetlucavo inje. Kakve li protivrečnosti - voziti se ka kući umrlog, u kojoj leš već možda truli, kroz jedan vedar, civilizovan predeo, po vremenu kada taj predeo kao da toliko pripada nepromenljivom, modrom svemiru iznad njega da više ne može zamisliti nikakvu naglu promenu! Sve do dolaska nisam našao nikakvo uporište i nikakvo predskazanje, tako da me je mrtvo telo u hladnoj spavaćoj sobi opet zateklo sasvim nepripremljenog.

Mnoge žene iz okoline sedele su jedna pored druge na poređanim stolicama i pile vino kojim su ih služili. Osećao sam kako su pri pogledu na pokojnicu postepeno počinjale da misle na sebe.

Ujutru, na dan sahrane, dugo sam bio u sobi, sam sa pokojnicom. Najednom se lično osećanje usaglasilo sa opštim običajem bdenja kraj mrtvaca. Još mi je mrtvo telo izgledalo jezivo napušteno i željno ljubavi. Zatim sam ponovo počeo da se dosađujem, i pogledao sam na sat. Nameravao sam da pored nje ostanem bar jedan sat. Koža ispod očiju bila je sasvim zbrčkana, tu i tamo na licu ležale su još kapi svete vodice kojom je bila poštropljena. Trbuh je bio malo nadut od tableta. Upoređivao sam ruke na njenim grudima sa jednom utvrđenom tačkom malo dalje, da bih video ne diše li, ipak, još. Između gornje usne i nosa uopšte više nije bilo bore. Lice je postalo veoma muževno. S vremena na vreme, dok sam je dugo posmatrao, nisam više znao o čemu da mislim. Zatim je postalo stravično dosadno, i samo sam još rasejan stajao kraj mrtvaca. Ali kada je prošao sat vremena, nisam, uprkos tome, hteo da odem; ostao sam pored nje.

Onda su je fotografisali. S koje strane izgleda lepše? „Najsladi izgled mrtvaca”.

Pogrebni ritual ju je konačno obezličio, i svima doneo olakšanje. Po jakoj vejavici išli smo za njenim posmrtnim ostacima. U verske formulacije trebalo je ubaciti samo njeno ime. „Naša sestra...” Na kaputima vosak sveća, koji je posle skidan peglom.

Sneg je padao tako jako da se niste mogli na to navići, i svaki čas ste pogledali u nebo, hoće li već jednom da popusti. Sveće su se gasile jedna za drugom, i više ih nisu palili. Palo mi je na pamet da je, kao što često piše u knjigama, poneko baš na pogrebu dobio kasnije smrtnu bolest.

Odmah iza grobljanskog zida počinjala je šuma. Bila je to šuma omorika, na prilično strmom brežuljku. Drveće je bilo tako gusto da ste već od drugog reda videli samo još krune, a onda vrh za vrhom. Talasi vejavice stalno su se smenjivali sa naletima vetra ali se drveće nije pomeralo. Sa groba, od koga su se ljudi žurno udaljili, pogled prema nepokretnim stablima: prvi put mi je priroda izgledala zaista nemilosrdno. To su, dakle, bile činjenice! Šuma je govorila za sebe. Ništa nije bilo važno osim tih bezbrojnih vrhova stabala; ispred toga - prolazna gungula od ličnosti koje su sve više ispadale iz slike. Sam sebi izgledao sam ismejan, i postao sam sasvim bespomoćan. Najednom sam, u nemoćnom besu, osetio potrebu da nešto napišem o svojoj majci.

Kasnije, kod kuće, peo sam se uveče stepenicama. Iznenada sam jednim skokom preskočio nekoliko stepenica. Pritom sam se detinjasto zakikotao, nekim nepoznatim glasom, kao da govorim iz stomaka. Poslednje stepenice sam pretrčao. Gore sam se obesno lupio pesnicom u grudi i obgrlio se. Lagano, samosvesno, poput nekog ko čuva svojevrstu tajnu, sišao sam zatim ponovo niz stepenice.

Nije tačno da mi je pisanje koristilo. Tih nedelja dok sam bio zaokupljen pričom, ni priča nije prestajala mene da zaokuplja. Pisanje nije bilo, kao što sam u početku još mislio, sećanje na jedan završen period moga života, nego samo neprekidna zbrka od sećanja u obliku rečenica koje su prosto potvrđivale zauzimanje odstojanja. Još se ponekad budim noću iznebuha, kao podboden iz sna, i doživljavam kako, zaustavljena daha od užasa, stvarno trulim od trenutka do trenutka. Vazduh je u mraku tako tih da mi se sve čini kao ispalo iz ravnoteže i otcepljeno. Samo se još pomalo vitla uokolo, bez tačke oslonca, bešumno, i svakog trenutka se konačno, sa svih strana obara i guši me. U tim naletima straha postajete opčinjeni poput umirućeg marvinčeta i - drugačije nego u stanju nezainteresovanog uživanja, kada se sva osećanja, oslobođena, međusobno poigravaju - silovito se tada survava na vas nezainteresovani, objektivni užas.

Opisivanje je, svakako, samo jedan proces sećanja; ali, s druge strane, ono ne proganja ništa za sledeći put, nego samo iz stanja uplašnosti istrže malo zadovoljstvo, pokušajem približavanja što je moguće više odgovarajućih izraza, od blaženstva užasa i proizvodi blaženstvo sećanja.

Preko dana često imam osećanje da me neko posmatra. Otvaram vrata, gledam ima li koga. Svaki šum osećam prevashodno kao napad na sebe.

Ponekad mi je, dabogme, u toku rada na priči dodijavala sva ta iskrenost i časnost, i čeznuo sam tada da uskoro opet pišem o nečemu što bi mi omogućilo da pomalo i lažem i pretvaram se, na primer - pozorišni komad.

Jednom mi je pri sećenju hleba iskliznuo nož i odmah mi se u svesti javilo kako ona ujutru deci seče komadiće hleba u toplo mleko.

Često je, u prolazu, deci brzo, svojom pljuvačkom, brisala nozdrve i uši. Uvek bih ustuknuo, miris pljuvačke bio mi je neprijatan.

U jednom društvu, prilikom jednog izleta u planinu, htela je da ode u stranu i obavi nuždu. Zastideo sam je se i počeo da se derem,

pa nije otišla.

U bolnici je uvek ležala u velikim sobama sa puno ljudi. Da, i toga još ima!

Tamo mi je jednom dugo stiskala ruku.

Kada bi svi bili opskrbljeni i gotovi sa jelom, koketno bi svaki put stavljala u usta preostale korice hleba.

(Dabome da su ovo anegdote. Ali bi u ovom kontekstu i naučni izvodi bili anegdotski.

Svi izrazi su isuviše blagi).

Boca likera od jaja u ormaru za posuđe!

Bolno sećanje na nju pri svakodnevnom poslovanju, pre svega u kuhinji.

Ljutita, nije tukla decu, samo je, u najgorem slučaju, snažno brisala nos.

Smrtni strah kada se usred noći probudite, i na stepeništu gori svetlost.

Pre nekoliko godina nameravao sam da sa svim članovima rodbine snimim jedan avanturistički film koji sa njima lično ne bi imao nikakve veze.

Kao dete bila je mesečarka.

Upravo su mi u *radnim* danima posle njene smrti njene smrtne patnje postale naročito žive. Svakog petka je bolno počinjalo da se smrkava i postajalo mračno. U noćnoj magli žute seoske ulične svetiljke; prljavi sneg i smrad iz kanala; prekrštenih ruku u televizijskoj fotelji; poslednje povlačenje vode u klozetu, dva puta.

Često mi se u toku rada na priči činilo da bi događajima više odgovaralo komponovanje muzike. Sweet New England...

„Možda postoje nove, neslućene vrste očaja kakve mi ne poznajemo”, rekao je seoski učitelj u kriminalističkoj filmskoj seriji „Komesar”.

U svim džuboksovima u okolini postojala je ploča koja se zove „*Polka svetske zasićenosti*”.

Tamo daleko iza pisaće mašine, vesnici proleća, kaljuge, topao vetar i stabla oslobođena snega.

„Svoju tajnu odnela je sa sobom u grob”.

U jednom snu imala je još jedno lice, koje je takođe bilo već prilično oronulo.

Bila je čovekoljubiva.

Onda opet nešto veoma vedro: sanjao sam da vidim razne predmete čiji mi je izgled zadavao neizdržljiv bol. Najednom je došao neko i oduzeo stvarima to bolno, *kao neki oglas koji više ne važi*. To poređenje sam takođe sanjao.

Jednom sam bio, letos, u sobi moga dede i gledao kroz prozor. Nije imalo mnogo šta da se vidi: put je vodio kroz selo nagore ka tamno („Šenbrun”) žuto obojenoj zgradi, bivšoj gostionici, i tamo zavijao. Bilo je *nedeljno popodne*, i put je bio *prazan*. Najednom me obuze neko gorčasto osećanje u vezi sa stanovnikom te sobe, kao da će on uskoro umreti. Ali to osećanje bilo je ublaženo time što sam znao da bi njegova smrt bila sasvim prirodna.

Užas je nešto što podleže zakonitostima prirode: *horror vacui*⁶ u svesti. Predstava se upravo stvara, i onda, nenadano, primetite da tu i nema više šta da se predstavlja. Potom se ona stropoštava, poput figure iz crtanog filma koja primećuje da se već dugo kreće sama u vazduhu.

Kasnije ću o svemu tome tačnije da pišem.

UMESTO POGOVORA

„Užas praznine”, delo jedne od najmarkantnijih figura savremene književnosti nemačkog jezika - Petera Handkea⁷ - ostavlja utisak složenosti, razuđenosti, ali i jasnosti svog „repertoara” koji se, organizovan suptilnim „strategijama teksta”, otvara prema oblasti „vanknjiževnog” u dva pravca:

- 1) selektirajući i virtualizujući norme stvarnosti,
- 2) selektirajući i virtualizujući norme književne baštine.

Tako i „realni” čitalac - u traganju za „implicitnim” čitaocem, u tekstu zacrtanom od strane autora - razvija u dva pravca lepezu svojih reakcija na tekst, lepezu svojih suočavanja sa tekstualnim „smisaonim potencijama” („neodređenostima”, „praznim mestima”, „petljama”, „nultim pozicijama”)⁸

- 1) prema normama stvarnosti,
- 2) prema normama književne tradicije.

Tako se, onda, i pitanja autoru, postavljena u aktu čitanja, takođe nižu u dva pravca:⁹

- 1) Govori li se u ovom delu o krizi svesti?

... o krizi duha?

... o istorijskim faktima?

... o virtualizovanju problema unutar određenih socijalnih struktura u datom istorijskom kontekstu?

Govori li se u ovom delu o problemu emancipacije ličnosti?

... o emancipovanosti žene?

... o prekoračenju sopstvenih mogućnosti?

... o sudbinskom?

... o nemosti?

... o „muci s rečima”?

... o životu u umetnosti?

... o detinjstvu? Vaspitanju?

Govori li se u ovom delu o terapeutskoj funkciji književnosti?

2) Je li ovo dnevnik umetnika?

... biografija jedne žene?

... autobiografija?

... hronika jednog slučaja?

... koncept?

... primer radikalne primene pripovedačke tehnike promene perspektiva?

... vraćanje priči (fabuli)?

Je li ovo vraćanje romantizmu?

Dvanaest godina posle objavljivanja „Užasa praznine”, autor kao da je ostao nepromenjen.¹⁰ Ostale su iste sumnje, isti problemi, čije su granice između preispitivanja piščeve sopstvene iskustvene stvarnosti („Uvek pišem o sebi” - Handke), s jedne strane, i preispitivanja književne tradicije, sopstvene produkcije, lične stvaralačke ontologije, s druge strane - Odlomci iz razgovora sa Handkeom, vođenog na nemačkoj televiziji povodom promocije njegove poslednje knjige „Priča olovke”, potvrdiće postojanje označenih konstanti i, tako, pomoći našem „razumevanju” „Užasa praznine”:

Gospodine Handke,¹¹ svoj drugi dnevnik¹² - „radni” dnevnik - nazvali ste Priča olovke. Anri Tuluz Lotrek je, neposredno pred smrt, u svojoj tridesetsedmoj godini, rekao: „Uvek sam bio olovka mojih dana.” Važi li to i za Vas, za Vaša životna ispunjenja, za Vašu umetnost?

Ne mogu da kažem da sam uvek bio samo olovka... Tuluz Lotrek je verovatno mislio na svoju neprestanu okrenutost hartiji... Ja, pak, osećam veliko olakšanje kad nisam usmeren. Tada nemam nikakvih namera, bez interesa vladam jezikom... Na to sam mislio kada sam rekao „olovka”... To je kao kad nešto radiš bez namera, bez pisaćeg stola...

Dakle, ne čovek koji piše, preobraćen u instrument.

Ne!... Ne! Ne!... To mi nikad ne bi pošlo za rukom!

Za Vas je olovka nešto poput svemirskog broda? Letite?

Olovka je lepa stvar. Lepo miriše. Lepo je obojena... Od drveta je. Mala je... Ha, ha... Proizvodi lepe zvuke.

„Kada sam zaokupljen svojim poslom”, kažete, „ne mogu ništa drugo da radim. Sve drugo ostaje kao zaboravljeno, kao potonulo, kao

ostavljeno, a sam bivam kao zaparložen.

Pogledi prelepih žena su mi tada mrski." Nije li to previsoka cena?

Da, to je strašno!... Ali samo u vreme određene vrste posla... To je bedno!... Pokušavaš, zato da naučiš da u pisanju, ako je već tako, ne budeš isključiv... *To pokušavam da otkrijem: da, pišući, nastavim sa svakodnevicom... ali tako da jedno drugo pojačava... Za mene je to osnovni problem. Ne želim da samo pišem, zato što ne želim da me pisanje pojede... S druge strane, i najmanja svakodnevna briga, koja se uzgred pojavi, koja sputava pisanje, ipak oblikuje tu isključivost, oblikuje pisanje... Da... Pisanje je... Ni sam ne znam šta je ono...*

Odluka da se piše razdvaja Vas od svega što nije pisanje... Biti „zaparložen”, to je oštra reč.

Da, ali plastična i prava reč. Ona govori o tome kako si u pisanju uvek odvojen, zapostavljen, nedostižan... kao neki... kao čovek koji je izvan svake grupe... ali ne u pozitivnom smislu nedostižan - kao, na primer, svetac ili vladar - već na neki bedan, tužan način... To može da bude ironično.

Za „obične”, „normalne” ljude, usamljenost pesnika je nešto blistavo, nešto herojsko. Poričete li to?

Da li je zaista tako?... To i nije usamljenost. To je kao kad se glavom i telom postaviš ispred mašine za mlevenje mesa... Ili je, ipak, baš *to* usamljenost?... Da, možda, ipak, jeste?... Kao kad se kožom i kosom opireš mašini za mlevenje mesa u pogonu, i ne možeš da je zaustaviš.

Kažete: „Ne uspevam da uteknem iz društva... Sreća moja!” Šta je sad pa to?!

Da!... Da, da!... To je, sigurno, rečeno u nekom trenutku nevolje, kada dugo tumaraš, mrmljajući, sa golom formom. I onda, najednom, zgrabiš društvo... i izdvojiš ga iz tog mrmljanja.

Iz tog mrmljanja izdvojite ponekad i druge stvari... na primer, neko veliko ime - boga, ime koje uvek različito koristite. Kažete: „Jednom ću ih videti zajedno: boga i Miki-Mausa...

Tada ću skinuti plavetnilo s neba.” Nije li to bogohuljenje?

Kao bogohuljenje ja to, svakako, nisam doživeo! I verovatno je tako kod svakog... Radi se o tome da vidiš neki predmet, neki sasvim mali predmet, pa onda neki koji je tako daleko da i nije više predmet, i tada pomisliš da sve ravnopravno pripada celini... Tako je i sa Miki-Mausom i bogom. Sve može da se dogodi... Sve!... Reč *bog* postoji i

imala je svoj smisao. *Miki-Maus* takođe postoji; i on ima svoj smisao, odnosno imao ga je. I lepo je kada načiniš jedan tako veliki pokret u kojem sve nađe svoje mesto... bez bogohuljenja... Da, to je pisanje!

Da sam misionar, smatrao bih Vas svojom žrtvom - u ime preobraćanja. Jer ipak se krećete ka bogu, ka kraju, ka ivici. Želite da potvrdite taj metafizički princip, da ga osetite...

Istina, atakujete na rituale i sveštenike, o kojima pišete kao o bezdušnim aranžerima, što pred oltarom proizvode uobičajene crkvene zvuke... Ipak, na kraju, kažete: „I najmanji znak me dovodi do suza...”

„I najmanji znak duha...”

Dal... „duha”.

Da!... Da, da!!... Vi mislite da bih mogao da postanem objekt misionara?!... Ne znam da li ste Vi to sada polemični ili, naprosto, u zabludi... Rekli ste: sve se odvija negde na ivici... Jeste, približavaš se ivici, zatim se od nje udaljiš, ali je nikad ne prekoračiš... Ne, nikada!

Ako već nećete da izvedete taj pokret, taj skok preko ivice, ka bogu, niste li onda i sami poput sveštenika-propovednika?... Istina, kažete: „Ne razmeći se iskonskim doživljajima!... Ne izigravaj izabranika!”... Uveče, međutim, u krevetu, pred san, držite večernje propovedi čovečanstvu... Šta to znači? Šta govorite čovečanstvu?

Da... Verovatno govorim... Žao mi je što to ne uspevam da rekonstruišem... Tako je, verovatno, sa svim ljudima... Morate da shvatite da, kada kažem *ja*, onda istovremeno pod tim mislim *ti*, *on*, *ona*, *ono*... Neko mi je u jednom dobronamernom razgovoru prebacio da sam izjavio kako ne mogu da se usprotivim svom vremenu jer sam i sam u njemu prisutan... To nije tačno, jer taj *ja* nisam *ja*, već čovekovo *ja*, *ja* svakog običnog čoveka, onog koji je, na primer, nekada bio dete, koje je, na primer, izašlo u polje, i tamo se spotaklo i palo... na primer, na glavu, i to u balegu... Ili... Ne znam ni sam... Sve može da dođe u obzir... Znači, ne misli se tu samo na pesnika Petera Handkea, već je reč o čovekovom *ja*.

Pišete o ljudima koji žive, žive, žive... Kao da čitam neki roman u nastavcima... Ili slušam radio-stanicu što neprekidno emituje šlagere.

Govorim uvek o sebi. To su moja sećanja. Ponavljanja mene samog. I znam dobro, ponekad sam, kao odrastao, mogao dugo da sedim kraj radio-aparata i da slušam šlagere. I tada bi došla „ona” pesma. Pomislio bih - sad ću da isključim radio. Onda bih pomislio - da sačekam i sledeću pesmu. I čekao bih sledeću. Tako bih ostao do

kraja ... Nije li to parabolično? Kao da mnogi ljudi tako žive... Uvek, dakle, u svemu polazim od sebe. I nikada to što pišem nije upućeno *nekom drugom, već meni samom kao nekom drugom.*

Dakle, ne pesnik sveštenik koji piše u nekom crkvenom listu...

Pobogu!... Stvarno, molim da se čita tačno onako kako je napisano! Ne tražim to urlajući iz sveg glasa, ali zahtevam tačno čitanje, a ako i ima pomeranja, onda, onda, pak, samo onako kako je to u mom delu!... Pa ja nikada, ali baš nikada nisam u svom životu držao propovedi!... Nemam ja ništa protiv te reči - *propoved*. U istoriji čovečanstva bilo je velikih književnih tekstova koji su predstavljali propovedi. Ali ja, ja nisam nikada ništa proglašavao, nikada nisam imao nekakav... nekakav ton... Ne moram da kažem ton proglasa... dovoljno je reći samo: Nikada nisam imao ton!!... Sve što je nekom upućeno, zaista je bez tona. Sve je tako tiho. Tako da i ne može biti nekom upućeno. To je uistinu tiho.

Govorite o „zaparloženosti”, o ugroženosti onoga koji piše, ako piše, i kad piše... S druge strane, takozvani čovek svakodnevice, kada ga susretnete, pokazuje se takođe sasvim suludim. Što će reći, svi ljudi, ako nisu stvaralački ljudi, ljudi su na neki tajanstven, neobičan, prljav način... Ta vrsta ludila - šta je to?

To ludilo znači da... da se još nismo oslobodili ludila. Još se nismo, ne bih rekao *izbavili*, nego *odvezali*... Mislim da je u umetničkom delu, ne znam ni sam kako da ga nazovem, moguće uvek ponovo odvezati sa sebe to ludilo. Mada samo delimično i za kratko.

Pišete o tome kako uvek „menjate košuljicu”. Drugim rečima, ne prodajete svoju kožu, već stičete novu, što Vam omogućuje da uvek nastavite sa životom.

Da, to je samo drugo ime za taj gigantski pojam - *preobražaj*, pojam koji se kao utvara javlja i deluje čitavom istorijom čovečanstva.

Vi ste stizali i do pojma ekspedicije. Rekli ste jednom: „Istraživač...”

„Istraživač, stigao je živ”...

... „stigao je živ. Želeo bih da sam kao on!” Kuda stiže taj istraživač? Kuda stižete Vi?

Kuda stižem?... To je, naravno, domišljato pitanje... On je sti... Istraživač... „stigao je živ. Želeo bih da sam kao on!”... Mislim da je to jasno. Pitanje *kuda*, izlišno je.

Vi ste u toj ekspediciji, ako sam dobro shvatio, očevidno pronašli

sebe i hrabrost da dalje pišete.

To je... To je, međutim... Hm... Da, evo, sad ću da kažem... Kad je reč o hrabrosti, to je... to je tako!... Ha... Ili nije tako?!... Time što sam počeo da pišem i prepustio se tome, započeo sam igru... U „Sporom povratku”¹³ nazvao sam to setnom igrom, a umetnika setnim igračem. I, jednostavno, znam da moram da nastavim igru. To nema nikakve veze s hrabrošću... Povremeno moram i da skrenem s puta, da načinim zaokret, da ne gledam u olovku samo kao u vrh uperene strelice, već i da skrenem u bezljudnost.

Jednom ste rekli: „Šibica, upaljena... odnosi ponešto od sveopšte kosmičke hladnoće”...

Da!... Ha, ha...

Šta je to?

Pa, tako, eto, malo... Kao kada sam pre neki dan šetao... Sada, iz Leopoldovog ribnjaka - to je veliki ribnjak u južnom delu Salcburga - ispuštaju vodu i svuda je samo blato. U toj velikoj zoni samo je jedan, ili dva čoveka, radnici koji pomalo čiste; i pomislio sam: pa ovi nikad neće biti gotovi! Ali, to je isto kao i sa šibicom... ide sasvim polako... Na kraju sve postaje prošlost.

Žarko Radaković

NAPOMENA PREVODIOCA

Naslov dela, koji u originalu glasi *Wunschloses Unglück*, preveo sam *Bezželjna nesreća*. Izdavač ga je, međutim, iz svojih razloga, preinačio u *Užas praznine*.

Napomene

[1](#) Deutschland: Nemačka (Prev.)

[2](#) Austrija (Prev.)

[3](#) Knigge, Adolf (1751-1796), nemački pisac, autor knjige „O ophođenju sa ljudima” („Ueber den Umgang mit Menschen”). (Prev.)

[4](#) Sto sedamdeset peti paragraf austrijskog zakona odnosni se na homoseksualne prekršaje. (Prev.)

[5](#) Vestfalski crni hleb. (Prev.)

[6](#) Užas praznine (lat.) (prev.)

[7](#) Rođen je u Altenmarktu, u Austriji, u pokrajini Koruška, 1942. Živeo je u Austriji, Nemačkoj, Francuskoj, a povremeno boravio i u našoj zemlji (slovenački jezik mu nije stran; preveo je na nemački jezik Florijana Lipuša). Trenutno živi u Salzburgu. Pisao je, i piše, u svim književnim oblicima. Svakoj književnoj vrsti dao je značajan doprinos. Prema odjeku na koji su njegova dela nailazila kod publike i kritike, a već i u nauci o književnosti, ubraja se u najznačajnije savremene pisce nemačkog jezika. Njegove značajnije knjige, prevedene na srpskohrvatski jezik, jesu: *Golmanov strah od penala* (prev. Drinka Gojković), *Kratko pismo za dugo rastajanje* (prev. Dora Baron), *Ljevoruka žena* (prev. Emina Đerasimović).

[8](#) Savremena teorija recepcije ovim pojmovima označava mesta u tekstu koja podstiču čitaoca na akt konstituisanja smisla teksta.

[9](#) Ovo su granični aspekti čitanja *Užasa praznine*, ali ne i jedini!

[10](#) Možemo govoriti o autoru, a ne samo o tekstu, jer *Bezželjna nesreća* je i autobiografsko delo.

[11](#) Sve nadalje je transkribovano i prevedeno. (Prev.)

[12](#) Prvi dnevnik je *Das Gewicht der Welt* (1977). (Prev.)

[13](#) „Langsame Heimkehr”, novela, objavljena 1979.